

70

Τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ I. Μεταξᾶ

17 Μαρτίου, Τετάρτη

Ἵποθέσεις, ἐξακολουθοῦμεν μελέτην ἀγορᾶς σπιτιοῦ.— Τρούμπα.— Τηλεγραφοῦ Μπάμπη ἔχι διὰ κάσας.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἠδυνήθησαν εἰσέτι νὰ κυριεύσωσι τὸ Ἑσκή-Σεχῆρ.

18 Μαρτίου, Πέμπτη

Μετακόμισις βιβλιοθηκῶν μου.

19 Μαρτίου, Παρασκευὴ - 20 Μαρτίου, Σάββατον

Ξενυκτῶ τακτοποιῶν βιβλία μου. Ἀναμνήσεις.

21 Μαρτίου, Κυριακὴ

Ἐκδρομὴ μετ' οἰκογένειαν εἰς Ἀκρόπολιν ἐπίσης ἀπόγευμα. Ἐπιστρέφομεν πεζῇ νύκτα.— Δυσκολίαι στρατοῦ πρὸ Ἑσκή-Σεχῆρ.

22 Μαρτίου, Δευτέρα

Ἦττα ἐνώπιον Ἑσκή-Σεχῆρ. Προσπάθειαι διαφόρων φίλων νὰ με πείσωσι ὅτι πρέπει νὰ ἐπανέλθω εἰς τὸν στρατόν. Οὐδεὶς ὅμως ἐπίσημος μοῦ εἶπε τίποτε. Ὁμιλοῦν ὅλοι διὰ παλαιὸν ἐπιτελεῖον. Ὡστε με θέλουν ἐν συνδυασμῷ, διὰ νὰ ἔχωμεν τὰς ἀηδίας τοῦ παρελθόντος. Ἀδύνατον! Θὰ μείνω εἰς τὴν ἄκρην μου.

23 Μαρτίου, Τρίτη

Συμφωνοῦμεν μετ' Κυριακόν, δικηγόρον Γρόμαν. Ἵποθεσις ἐτελείωσεν.— Ἐξακολουθοῦν ὑποδείξεις φίλων. Ἀδύνατον! Βλέπω Βερνάρδον. Δὲν εἰμπορεῖ νὰ ἔλθῃ σπίτι μου. Θέλει νὰ μοῦ ἐκθέσῃ ἰδέας του. Εἰμπόρεσεν ὅμως νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ σπίτι τοῦ Δούσμανη καὶ τοῦ Φώντα.

24 Μαρτίου, Τετάρτη

Εἰδήσεις «Ἐλευθέρου Τύπου» περὶ ἀρχιστρατηγίας μου· διάψευσις «Ἀθηναϊκῆς». Ἐπιβεβαίωσις Πεσματζόγλου καὶ Χαλκοκονδύλη. Φῆμαι. Δηλώσεις μου εἰς Πεσματζόγλου καὶ Χαλκοκονδύλην ἐσπέρας. Νὰ μὴ τολμήσῃ κανεὶς νὰ με συνδυάσῃ μετ' ἄλλους! Ἰδίως μετ' Δούσμανην!— Ἀπόγευμα. Μετ' Βερνάρδον καὶ Φώντα. Τὰ τοῦ μετώπου, ἦττα! Παραμοναὶ καταστροφῆς¹; Τελειῶς ἀπαράσκευοι: Κυβέρνησις ὑπεύθυνος. Σχέδια διὰ Ἀφιόν-Καρά-Χισάρ. Συμβουλὴ μου εἰς Βερνάρδον, νὰ μείνουν εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς Ἑσκή-Σεχῆρ διὰ νὰ τοὺς συγκρατοῦν.— Ἐτελείωσε συμβόλαιον. Ἵπογραφὴ Παρασκευῆν. Γράφω Μπάμπη, μαμαῆς, Ἰάσονος, Μακρῆ, Ἀλεξάντου. Στείλαμεν γράμμα εἰς Βατιμπέλλα μετ' Ἰγγλέσην, διὰ ὑπόθεσιν Μπάμπη μετ' σχετικᾶ.

1. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπικίνδυνον ἀντεπίθεσιν τοῦ Ἰσμέτ Πασᾶ κατὰ τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ, τὴν ὁποία ἀναχαίτισε τὸ 34 Σύνταγμα Πεζικοῦ. (Βλ. εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα, σελ. 45).

25 Μαρτίου, Πέμπτη

Ἀπόγευμα ἔρχεται Ἐξαδάκτυλος. Βράδυ εἰς τοῦ Πρωτοπαπαδάκη μετ' Γούναρην καὶ Ἐξαδάκτυλον (ἴδε σημειώσιν ὁμιλίας).

Προσπάθειαι νὰ με πείσωσι νὰ εἰσέλθω εἰς Ἐπιτελεῖον Παπούλα. Ἀγανάκτησις μου. Πρότασις περὶ ἀρχιστρατηγίας. Τὴν ἀποκρούω. Δὲν δύναμαι νὰ ἀναλάβω τὰς εὐθύναις τῶν πράξεων τοῦ Παπούλα.

Ἐν περιπτώσει ὑπεκφυγῆς Παπούλα, μετάβασις Γούναρη ἐπὶ τόπου. Δέχομαι νὰ τὸν συνοδεύσω.

Ἴκεσται πρὸς ἐμέ. Ἀδύνατον νὰ ὑποχωρήσω. Μέχρι 3 μετὰ μεσονύκτιον.— Ἐπειτα εἰς Χαλκοκονδύλην. Διηγοῦμαι. Σύσκεψις: ἰδέα του νὰ δεχθῶ ὅπως παίξω ἐπιτυχίαν.— Ἐπιστρέφω σπίτι πρὸ Παρασκευῆς.

(Στὸ προσωπικὸ Ἀρχεῖο τοῦ I. Μεταξᾶ βρέθηκε, γραμμὸν μετ' τὸ χεῖρ του, τὸ μνημόνιον τῆς πρώτης αὐτῆς συνομιλίας, ποὺ ἀναφέρεται στὴν παραπάνω ἐγγραφὴ. Τὸ παραθέτομε ἀκέραιον).

Συνομιλία μετὰ τὸν Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη καὶ ἐμοῦ.

Τὴν 25 Μαρτίου 1921.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς 25 Μαρτίου 1921 (Πέμπτη), ὁ κ. Ἀθαν. Ἐξαδάκτυλος ἦλθεν εἰς τὴν ἐν Ν. Φαλήρω κατοικίαν μου καὶ μοὶ μετέφερε τὴν παράκλησιν τοῦ κ. Γούναρη νὰ συναντηθῶ μετ' αὐτοῦ τὸ ἑσπέρας τῆς αὐτῆς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη. Μοὶ εἶπεν ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ὁμιλήσωμεν ἐπὶ τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ καταστάσεως ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως.

Τὸ ἑσπέρας, ὥραν 10 μ.μ., συνητήθημεν μετὰ τοῦ κ. Γούναρη εἰς τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη. Εἰς τὴν συνέντευξίν μας ταύτην ἔλαβον μέρος οἱ κ. κ. Πρωτοπαπαδάκης καὶ Ἐξαδάκτυλος. Οὐδεὶς ἕτερος ἦτο παρών.

Μὲ ἠρώτησαν πῶς βλέπω τὴν κατάστασιν. Ἀπήντησα, ὅτι ἀγνοῶ τὰς λεπτομερείαις τῆς τακτικῆς καταστάσεως, ἔχω ὅμως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αἱ δυνάμεις εἶναι ἀνεπαρκεῖς διὰ τὴν ἐπιχείρησιν: ἤρκει νὰ ἀναλογισθῆ τις μόνον τὸ μέτωπον μήκους ὑπὲρ τὰ 300 χιλιομ. καὶ τὸ βάθος ἀκόμη περισσότερο, τὸ μῆκος τῶν συγκοινωνιῶν, τὸ δυσχερέστατον τοῦ ἐδάφους, τὴν ἐχθρότητα τῶν κατοίκων. Ἐξέφρασα τὴν ἀπορίαν μου, πῶς ἀπεφασίσθη τόσον σπουδαία ἐπιχείρησις— δηλ. ἡ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀγκύρας— μετ' ὅσον ἀσθενεῖς δυνάμεις. Μοὶ ἐξήγησαν τότε διὰ μακρῶν, ὅτι ἐβασίσθησαν ἐπὶ τῶν βεβαιώσεων τῶν διευθυνόντων τὸν ἐκεῖ στρατόν, οἵτινες καὶ οὗτοι ἐβασίσθησαν ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μέχρι Ἰανουαρίου ἐπιχειρήσεων καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς τότε γενομένης μεγάλης πρὸς Ἑσκή-Σεχῆρ ἀναγνωρίσεως. Ἀπήντησα, ὅτι ἔδει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πολέμου πρὸς τὴν Τουρκίαν, πρὸς ὀλόκληρον δηλ. τὸ Τουρκικὸν Ἔθνος.

Μὲ ἠρώτησαν τί ἔδει νὰ γίνῃ, προϋποτιθεμένου ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν

νὰ ἐπέλθῃ εἰρηνικός διακανονισμός. Ἀπήντησα, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ γενικὴ ἐπιστράτευσις, νὰ συγκροτηθῇ ὁ στρατός πρὸς πόλεμον καὶ νὰ κτυπηθῇ ὁ Κεμάλ δι' ὀλοκλήρου τῆς δυνάμεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Μοὶ ἀπήντησαν, ὅτι αἱ ὀλίγαι ἡλικίαι, αἵτινες ἀπέμεναν, δὲν θὰ προσέθεταν μεγάλην δύναμιν εἰς τὸν ὅλον στρατόν, ἀλλά, τὸ κυριώτερον, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπεκταθῇ ἡ ἐπιστράτευσις καὶ ἐπὶ ἄλλων ἡλικιῶν, διότι ἔλειπαν ὅπλα πεζικοῦ. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοὶ ἔδειξε τότε κατάστασιν, ἐκ τῆς ὁποίας κατεδεικνύετο, ὅτι ὑπῆρχον μόνον 72 χιλ. μάνλιχερ, 27 χιλ. Lebel καὶ μερικαὶ χιλ. γκρά. Τὰ δύο πρῶτα ποσὰ μόλις ἐξήρκουν διὰ τὴν ἤδη ἐπιστρατευθεῖσαν δύναμιν.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν των ἐξήγητο, ὅτι εἰς Μ. Ἀσίαν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μάχης τοῦ Ἑσκή - Σεχέρ ὑπῆρχε δύναμις περίπου 115 χιλ. ἀνδρῶν, καὶ ὅτι εἰς τὴν μάχην ταύτην ἔλαβε μέρος οὐχὶ πλέον τῶν 15 χιλ. τυφεκίων. Δὲν ἐγνώριζον διόλου τὴν διανομὴν τῆς δυνάμεως καὶ συνεπῶς δὲν ἠδύνατο νὰ δικαιολογήσουν τὴν τοιαύτην δυσαναλογίαν τῶν μαχητῶν πρὸς τὴν ὅλην δύναμιν.

Ἐζήτησα τότε νὰ ἐννοήσω ποῖαι ἦσαν αἱ πολεμικαὶ προθέσεις τῆς Κυβερνήσεως. Μοὶ ἀπήντησαν ὅτι ἐνόμιζον ὅτι διὰ τῆς καταλήψεως τοῦ σιδηροδρομικοῦ τμήματος Ἀφιόν-Καρά-Χισάρ — Ἑσκή-Σεχέρ καὶ τῆς μετέπειτα καταλήψεως τῆς Ἀγκύρας καὶ τοῦ Ἰκονίου, θὰ κατελύετο ἡ ἀντίστασις τοῦ Κεμάλ καὶ θὰ ἐπείθετο οὗτος νὰ ὑπογράψῃ τὴν εἰρήνην. Ἀπήντησα, ὅτι, ἀσχετῶς μὲ τὸ ἀνεπαρκές τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ δυνάμεώς μας πρὸς τοιαύτην ἐνέργειαν, αὕτη αὕτη ἢ τοιαύτη ἐνέργεια δὲν θὰ ἦγε πρὸς τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα· διότι ἡ τουρκικὴ ἀντίστασις θὰ μετετίθετο περαιτέρω εἰς τὸ ἐσωτερικόν, θὰ ἔδει νὰ καταλάβωμεν ὀλόκληρον τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν κατοχὴν αὐτῆς ὅπως πεισθῶσιν οἱ Τοῦρκοι εἰς εἰρήνην ἣτις πράγματι θὰ ἦτο ἡ ἀρχὴ καταλύσεως τοῦ κράτους των. Πρὸς τοιοῦτον πόλεμον θὰ ἦσαν ἀνεπαρκεῖς αἱ δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος. Εἶπον, ὅτι ἐγὼ πάντοτε, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Βενιζέλου, εἶχον τὴν ιδέαν ταύτην, τῆς σημερινῆς ἀνεπαρκείας τῆς Ἑλλάδος πρὸς κατάλυσιν τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε κατεδίκασα τὰς ἐν Μ. Ἀσίᾳ στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις. Συνεπῶς δὲν ἔβλεπα τὸ τέρμα τοῦ νῦν διεξαγομένου πολέμου.

Ὁ κ. Γούναρης τότε μοὶ ἐξέθεσε διατί ἠναγκάσθη νὰ συνεχίσῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ κ. Βενιζέλου, καὶ διατί δὲν ἠδυνήθη ἐν Λονδίῳ νὰ εὑρῇ συμβιβαστικὴν λύσιν, ὅπως τερματισθῇ ὁ πόλεμος. Ἐθεώρει ὅτι ἀδυναμία τῆς Ἑλλάδος νὰ νικήσῃ θὰ ἐπιφέρῃ οὐ μόνον τὴν ἀπώλειαν τῆς Σμύρνης, ἀλλὰ καὶ τῆς Θράκης. Ἀπήντησα, ὅτι δὲν ἔχω τὰ στοιχεῖα ὅπως κρίνω τίνι τρόπῳ θὰ ἀπέφευγε διπλωματικῶς τὴν τοιαύτην ζημίαν ἢ Ἑλλάς, ἀλλὰ ἡ ἀδυναμία αὐτῆς ὅπως νικήσῃ ὀριστικῶς, δηλ. ἀναγκάσῃ τὴν Τουρκίαν εἰς ὑποταγὴν, ἦτο δι' ἐμὲ προφανές.

Μοὶ ἐζητήθη τότε ἡ γνώμη, πῶς θεωρῶ τὴν Τουρκικὴν στρατιωτικὴν

Ἀναστάσιος Παπούλας.

Ἀρχιστράτηγος, ἀπὸ τὸν Νοέμβριον 1920 ἕως τὸν Μάιον 1922.

κατάστασιν. Ἀπήντησα, ὅτι θεωρῶ ταύτην κρίσιμον, ὄχι μόνον ἕνεκα τοῦ ὀλιγαριθμοῦ τῶν δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς διαιρέσεως αὐτῶν εἰς δύο ὁμάδας ἀσχέτους καὶ λίαν ἀπεχούσας ἀλλήλων. Ἐπηκολούθησε μακρὰ συζήτησις ἐπὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς μάχης τοῦ Ἑσκή - Σεχέρ, τῶν δυνάμεων τοῦ ἀντιπάλου, τῆς πιθανῆς αὐξήσεως αὐτῶν.

Μοὶ ἠρώτησαν τί νομίζω ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ, ὅπως ἀλωθῆ τὸ Ἑσκή - Σεχέρ. Ἀπήντησα, ὅτι πάντως ἔδει νὰ γίνῃ ἀνασυγκρότησις τοῦ στρατοῦ, δηλ. ἀνασύνησις τῶν μονάδων, ἀνεφοδιασμὸς αὐτῶν, καὶ παράταξις αὐτῶν μᾶλλον συνεπτυγμένων, νὰ ἐκλεγῆ δὲ μία διεύθυνσις ἐπιχειρήσεων ἢ ἡ πρὸς Ἑσκή - Σεχέρ ἢ ἡ διὰ τοῦ Ἀφιὸν - Καρά - Χισάρ. Δὲν εἶμαι ὁμῶς, εἶπον, εἰς θέσιν νὰ ὀρίσω σχέδιον ἐκστρατείας αὐτὴν τὴν στιγμὴν. Πάντως ἡ ἄνω ἐκτεθεῖσα ἐνέργεια δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ τώρα ὅπως εἶχον ἐμπλακῆ αἱ μονάδες, καὶ ἕνεκα τῶν ἀπαιτήσεων τῆς κατοχῆς τὰς ὁποίας ἐδημιούργησαν τὰ πολιτικὰ συμφέροντα, καὶ ἕνεκα τῶν συμμαχικῶν τῆς Ἀγγλίας ἀπαιτήσεων. Συνεπῶς ἐθεώρησα τὴν ἐπιτυχίαν τῆς κατὰ τοῦ Ἑσκή - Σεχέρ ἐπιχειρήσεως, ὡς εἶχον τὰ πράγματα, ἀσθενεστάτην.

Μετὰ διαφόρους μακρὰς περιστροφὰς τῆς ὁμιλίας ἐπὶ τῶν ἰδίων ὡς ἄνω ἀντικειμένων, ἤρχισαν νὰ φέρουν τὸν λόγον ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς τονώσεως τοῦ Ἐπιτελείου διὰ νέων προσώπων, ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἐξέφραζεν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἱκανότητος τοῦ κ. Πάλλη, τὰς ὁποίας ὁμῶς ἀπέκρουσα. Ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος παρίστανε τὴν ἀνάγκην νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῷ Στρατηγεῖῳ πολλὰ ἱκανὰ πρόσωπα. Ὁ κ. Γούναρης ἐθεώρει ὅτι ὁ κ. Παπούλας, ἀκατάλληλος διὰ τὴν ἀρχιστρατηγίαν, ἐπεζήτηε καὶ νὰ διεκφυγῇ τῆς κατὰ τοῦ Ἑσκή - Σεχέρ ἐπιχειρήσεως καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο θὰ ἐζήτηε ἐκάστοτε ἐνισχύσεις εἰς ἄνδρας καὶ ἐφόδια μέχρις οὗ ἡ Κυβέρνησις μὴ δύναται πλέον νὰ τοῦ ἀποστείλῃ καὶ τοῦ παράσχῃ οὕτω τὴν ποθουμένην πρόφασιν. Τέλος, κατόπιν πολλῶν ἐλιγμῶν καὶ τῶν τριῶν, ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοὶ προέτεινε νὰ μεταβῶ ὅπως ἐνισχύσω τὸ Ἐπιτελεῖον τοῦ Παπούλα. Ἀπήντησα, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναλάβω νὰ διοικήσω τὸν κ. Παπούλαν. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης δὲν ἠθέλησε κατ' ἀρχὰς νὰ ἐννοήσῃ. Τότε τοῦ ἐξήγησα ὅτι, δεδομένης τῆς ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων ἀναγνωρίσεως τῆς ἀνικανότητος τοῦ κ. Παπούλα, ἐγὼ, ἀποδεχόμενος τὴν προτεινομένην θέσιν, θὰ ἀνελάμβανα κυρίως νὰ ἐκτελῶ κατ' οὐσίαν τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον ἔδει νὰ ἐκτελῆ ὁ κ. Παπούλας, ὅστις ὁμῶς θὰ κατεῖχε τὴν θέσιν τοῦ ἀρχιστρατήγου, ἐμοῦ κατέχοντος ὑποδεεστέραν καὶ διευθύνοντος αὐτὸν εἰς τὰς πράξεις του. Προσέθεσα δὲν ἠννόουν πρὸς ποῖον σκοπὸν θὰ ἐδεχόμεν ἑτοιμοῦτον τι. Εἶπον, ὅτι εἶναι ἀληθές, ὅτι εἰς προγενεστέρους πολέμους ἔπραξα παρόμοιον, ἀλλὰ ὑπέφερα πολὺ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς τοιαύτης ἐνδοτικότητός μου, ὅτι ἐγήρασα πλέον καὶ τὰ ψυχικὰ ὄρια τῆς γενναιοκαρδίας μου ἐστένευσαν. Συνεπῶς ἠρνήθην καὶ μετὰ τινος ἀγανακτήσεως διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ γενομένην ὑποτίμησιν. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἔσπευσε τότε νὰ διορθώσῃ τὸ γενόμε-

νον καὶ μοὶ εἶπε : Λοιπὸν δέξου νὰ γίνῃς ἐσὺ ἀρχιστράτηγος. Ὁ κ. Γούναρης ἐσιώπη, ἀναμένων τὴν ἀπάντησίν μου.

Ἀπήντησα, ὅτι δὲν δύναμαι νὰ ἀποδεχθῶ τὴν ἀρχιστρατηγίαν διότι δὲν συμφωνῶ πρὸς τὰ μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης γενόμενα πρὸς τε τὴν παρασκευὴν τοῦ στρατοῦ καὶ τὰς ἐπιχειρήσεις. Δὲν μοῦ ἦτο δὲ πλέον δυνατόν οὔτε τὰ κατὰ τὴν γνώμην μου κακῶς γενόμενα νὰ ἐπανορθώσω, οὔτε νὰ ἀναλάβω νὰ ἐφαρμόσω ξένα σχέδια καὶ νὰ συνεχίσω ἐπιχειρήσεις αἵτινες θὰ ἦγον εἰς ἀποτυχίαν.

Τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο διάφορον, προσέθεσα, ἐὰν εἶχον εἰς τὴν διάθεσίν μου τὸν ἀπὸ Νοεμβρίου καὶ πέραν διαρρέυσαντα χρόνον. Μὲ ἠρώτησαν τί θὰ ἔκαμνα. Ἀπήντησα, ὅτι θὰ συνεκρότου τὸν στρατὸν ἐπὶ τῶν βάσεών του εἰς πλήρη πολεμικὴν σύνησιν, θὰ τὸν παρεσκευάζα κατ' ὄλον τὸν χειμῶνα καὶ θὰ τὸν ἐφωδίαζα τελείως καὶ θὰ τὸν παρέτασσα κατ' ἄλλον τρόπον πάντως δὲν θὰ τὸν διήρουν εἰς δύο κεχωρισμένας ὁμάδας. Μοὶ εἶπον διατί δὲν τὸ κάμνω τώρα δεχόμενος. Ἀπήντησα, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν πλέον, ἀφοῦ ἤρχισαν μάχαι, ἀφοῦ εἶναι στενὴ ἡ μετὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐπαφή. Δὲν ὑπάρχει πλέον καιρὸς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἄλλο τι ἢ ἡ συνέχισις τῶν ἀρξαμένων ἐπιχειρήσεων. Δὲν θεωρῶ ὅτι αὐταὶ ἄγουσιν εἰς ἐπιτυχίαν. Συνεπῶς δὲν ἀναλαμβάνω τὴν εὐθύνην αὐτῶν, συνεπῶς δὲν ἀποδέχομαι τὴν ἀρχιστρατηγίαν. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης καὶ ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος προσεπάθησαν νὰ με μεταπίσουν, ἀλλὰ εἰς μάτην. Τοῖς εἶπα : Ἀποδεχόμενος τὴν ἀρχιστρατηγίαν, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἐκθέσω δημοσίᾳ τὴν ἀπιθανότητα τῆς ἐπιτυχίας, δίδω εἰς τὸ Ἔθνος ἐλπίδας, τὰς ὁποίας δὲν συμερίζομαι. Δηλ. ἐξαπατῶ τὸ Ἔθνος· δὲν δύναμαι νὰ τὸ πράξω, εἶναι παρὰ τὴν συνείδησίν μου. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης τότε με ἠρώτησε : Μὰ δὲν ὑπάρχουν τουλάχιστον 60 % ἐλπίδες ἐπιτυχίας; Ἀπήντησα : Μὰ νομίζεις, Πρωτοπαπαδάκη, ὅτι ἐὰν ἐνόμιζα ὅτι ἔχω 60 % ἐλπίδας, δὲν θὰ ἐδεχόμεν; Ἀσχέτως πρὸς τὸν πατριωτισμὸν δὲν θὰ ἤθελα νὰ δοξασθῶ; Τότε μοὶ λέγει : Δέξου νὰ σώσῃς ὅ,τι δύναται, νὰ σώσῃς 30, 20, 5 τοῖς ἑκατόν, ἔστω ἐλάχιστον. Τότε ἐν σφοδρᾷ συγκινήσει τοῦ ἀπαντῶ : Μὰ αὐτὸ ποῦ μοῦ ζητεῖς δὲν εἶναι πλέον ἡ ἐπιτυχία, εἶναι ἡ θυσία τῆς ὑπολήψεώς μου, ἡ θυσία ὄχι χάριν τῆς Πατρίδος, ἀλλὰ ὅπως καλύψω εὐθύναις ἄλλων. Δὲν τὸ κάμνω. Ὁχι, τὴν ὑπόληψίν μου δὲν σᾶς τὴν δίδω. Αὐτὴν δὲν θὰ σᾶς τὴν δώσω ποτέ. Δὲν θυσιάζω πρὸς χάριν σας τὸ μόνον ποῦ μοῦ ἀπέμεινε κατόπιν 35 ἐτῶν στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Ἐπενέβησαν οἱ ἄλλοι δύο. Ὁ κ. Γούναρης προσεπάθησε νὰ ἐπαναφέρῃ τὰ πράγματα εἰς τὴν προτέραν θέσιν των. Τότε, ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτόν, τοῦ εἶπα : Ἐγὼ εἶμαι πλέον ἀπόστρατος καὶ δὲν ἐννοῶ νὰ ἀναλάβω οὐδεμίαν στρατιωτικὴν θέσιν, οὔτε ἄλλην δημοσίαν θέσιν. Ἦθελε νὰ με διακόψῃ καὶ νὰ με καθησυχάσῃ, ἀλλ' ἐξηκολούθησα. Ὅταν ἔχουν πληθῶραν στρατηγῶν τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ, δὲν ἀποτείνονται πρὸς τοὺς ἀποστράτους. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης με διέκοψε διὰ νὰ μοὶ εἶπη ὅτι καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν ἀνέθε-

σαν εἰς ἀποστράτους ἀρχιστρατηγίας. Τοῦ ἀπήντησα, ὅτι ταῦτα ἐγένοντο ἐκεῖ ὑπὸ ἐντελῶς διαφορετικούς ὄρους, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν σχέσιν μετὰ τῆς συμβαίνοντα παρ' ἡμῶν.

Ἐπελθούσης ἡρεμίας, μετ' ἠρώτησαν τότε τί ἔδει νὰ γίνη. Ἀπήντησα: Ἐγὼ σᾶς εἶπον ὅτι δὲν δύναμαι. Ἀφοῦ ὅμως ὁ κ. Παπούλας σᾶς τηλεγραφεῖ, ὅτι ἔχει βεβαίαν τὴν ἐπιτυχίαν ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ τοῦ σταλῶσιν ὠρισμέναι ἐνισχύσεις, νὰ τὸ πράξετε καὶ νὰ δοκιμάσητε ἀκόμη τὴν ἐπιχείρησιν.

Τότε ὁ κ. Γούναρης ἐπανῆλθεν εἰς τὸ ὅτι ὁ κ. Παπούλας διὰ τῶν αἰτημάτων του προσπαθεῖ νὰ διεκφυγή. Ἀπήντησα, ὅτι δὲν ἔχω αὐτὴν τὴν ἐντύπωσιν. Ζητεῖ πράγματα λογικά. Μεταξὺ ἄλλων ζητεῖ αἱ ἐνισχύσεις νὰ στέλλωνται ὠπλισμένοι. Εἶναι δυνατόν νὰ γίνη ἐκστρατεία χωρὶς ὄπλα; Πῶς ἐγὼ θὰ ἀνελάμβανα ἀρχιστρατηγίαν στρατοῦ στερουμένου ὄπλων; Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης τότε κρατῶν τὴν κατάστασιν τῶν ὄπλων προσεπάθησε νὰ μετὰπεισῇ ὅτι τὰ 72 χιλ. μάνλιχερ θὰ ἐπῆρουν, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνη καλλιτέρα διανομή, ἀφαιρουμένων τῶν μάνλιχερ ἐκ τῶν μετόπισθεν στρατευμάτων καὶ διδομένων εἰς τὰ τμήματα τῆς πρώτης γραμμῆς, στελλομένων γὰρ εἰς τὰ μετόπισθεν κλπ. Ἀπήντησα: Μὰ εἶναι ταῦτα δυνατὰ ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐπικειμένης ἐπιθέσεώς του; Τέλος ἀπεφασίσθη νὰ ἐρωτηθῇ ἀμέσως τηλεγραφικῶς ὁ κ. Παπούλας ἂν εἶναι εἰς θέσιν νὰ κάμῃ τὴν διανομὴν ταύτην, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχον ἄλλα ὄπλα πρὸς ἀποστολὴν εἰς τὸν στρατόν του.

Ἐπέμεινα εἰς τὸ ὅτι τὰ αἰτήματα τοῦ κ. Παπούλα ἔδει νὰ ἐκπληρωθῶσι. Ὁ κ. Γούναρης ὅμως ἐπέμενε ὅτι ἂν ταῦτα ἐκπληρωθῶσιν, ὁ κ. Παπούλας θὰ προέβαλλεν ἕτερα, ὅπως φθάσωμεν εἰς τὸ ἀπροχώρητον καὶ εὔρη δικαιολογίαν ὅπως μὴ κάμῃ τὴν ἐπίθεσιν. Ἐζητήσαμεν τότε τίς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν κ. Παπούλαν, καὶ δὲν εὔρομεν μετὰ τῶν ὁμοιοβάθμων του τινὰ κατάλληλον. Ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος τότε ἔρριψε τὴν ιδέαν νὰ σχηματισθῇ εἰς Ἀθήνας ἐπιτελεῖον διευθύνον ἀφ' ὑψηλοῦ τὰ ἐν Ἀσίᾳ, καὶ ἀπέκρουσα ταύτην κατηγορηματικῶς. Οὔτε αὐτὸς ἐπέμεινε, οὔτε ἄλλος τις. Ἀπεφασίσαν τότε νὰ μείνουν μετὰ τὸν κ. Παπούλαν ἀρχιστρατηγόν. Ὁ κ. Γούναρης ὅμως ἤθελε νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα, τί ἔδει νὰ γίνη ἐὰν ὁ κ. Παπούλας ἔκαμνε τὰς προεκτεθείσας ὑπεκφυγὰς, καὶ τότε προέτεινα ἐγὼ νὰ σταλῇ αὐρίον τὴν 26 Μαρτίου τηλεγράφημα εἰς τὸν κ. Παπούλαν ἐκθέτον τὰ ἐκπληρούμενα αἰτήματά του καὶ τὰς ἡμερομηνίας τῆς ἐκπληρώσεως, καὶ νὰ ἐρωτηθῇ ἐὰν μετὰ τοῦτο ἀναλαμβάνει τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἄν ἀπαντήσῃ καταφατικῶς, εἶπον, τότε ἂς ἀναμείνωμεν καὶ τὴν δοκιμὴν ταύτην. Ἐὰν ἀπαντήσῃ μετὰ νέα αἰτήματα καὶ ἀποφατικῶς, τότε πρέπει νὰ ὑπάγητε σεῖς (εἶπα εἰς τὸν κ. Γούναρη) ἐπὶ τόπου καὶ νὰ ἐξετάσητε ἀνακριτικῶς τὸ βᾶσιμον τῶν δικαιολογιῶν τοῦ κ. Παπούλα καὶ νὰ ἀποφασίσῃτε. Μετ' ἠρώτησε τότε ἐὰν δέχομαι νὰ τὸν συνοδεύσω. Ἐδίστασα μόνον ἐν δευτερόλεπτον καὶ τῷ ἀπήντησα: Μάλιστα, σᾶς συνοδεύω, ἀλλὰ ὑπὸ τὸν

ὄρον νὰ μὴν ἀνακληθῶ εἰς τὴν ἐνέργειαν, ἀλλ' ὡς ἀπλοῦς ιδιώτης. Δὲν ἔφερον εἰς τοῦτο καμίαν ἀντίρρησιν. Εἰς δευτέραν δὲ ἐμοῦ ἐπανόληψιν, ἀπήντησε: Μάλιστα, νὰ ἔλθῃς ὡς ἀπλοῦς ιδιώτης, ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ πάρω μαζί μου ὅποιον θέλω. Συναινῶ.

Τότε ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος ἐπρότεινε νὰ μεταβῶμεν ἀπὸ τοῦδε, κομίζοντες ἡμεῖς εἰς τὸν κ. Παπούλαν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν αἰτημάτων του καὶ ἐρχόμενοι μετ' αὐτοῦ εἰς συνεννόησιν. Ἄλλ' ἀπέκρουσα τοῦτο κατηγορηματικῶς, διότι, εἶπον, τοῦτο θὰ ἦγεν εἰς συσκέψεις μετὰ τοῦ κ. Παπούλα, εἰς λῆψιν ἀποφάσεων ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτοῦ, συνεπῶς εἰς συμμετοχὴν ἡμῶν εἰς τὰς εὐθύναις του· ἐπὶ πλέον εἰς καταμερισμὸν τῶν εὐθυνῶν του καὶ ἐξουθένωσιν συνεπῶς τῆς διοικήσεώς του. Ἡ ιδέα ἀπερρίφθη καὶ ἐμείναμεν εἰς τὸ ὑπ' ἐμοῦ προταθέν. Ἡ συνέντευξις ἐτελείωσε τὴν 3 μετὰ τὸ μεσονύκτιον.

Ἀθήναι, ἑσπέρα 26 Μαρτίου 1921

26 Μαρτίου, Παρασκευή

Ἐπεγράψαμεν συμβόλαιον πωλήσεως σπιτιοῦ.— Λύπη μου διὰ τὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν ἔφθασα νὰ ἀρνηθῶ τὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὸν τόπον μου. Ἐν τούτοις ἐσυμβούλευσα τὸ σωστόν. Νὰ συμβιβασθῶν μετὰ τοὺς Τούρκους. Πολὺς κόσμος κατηφῆς διὰ τὴν ἀρνησίαν μου. Τώρα μετὰ συλλογίζονται! Τόσον καιρὸν μετὰ ἡγνόνουν ὅλοι — καὶ μετὰ περιεφρόνουν.

27 Μαρτίου, Σάββατον

Ἡσυχία.

28 Μαρτίου, Κυριακὴ

Βράδῳ Παπαβασιλείου. Μοῦ λέγει ὅτι πρὸ 10 ἡμερῶν Δούσμανης τοῦ εἶπεν ὅτι θὰ ἀναλάμβανεν ἀρχηγίαν ἐπιτελῶν τοῦ Βασιλέως εἰς τὸ μέτωπον καὶ τὸν ἤθελε διὰ τὸ Ἐπιτελεῖον — ὅτι πρὸ ἡμερῶν τοῦ εἶπεν ὅτι θὰ τὸν ἐβλεπε Γούναρης ὅπως τελειώσῃ τὸ ζήτημα — ὅτι τὸν εἶδε χθὲς Γούναρης ἀλλὰ δὲν τοῦ ἀνέθεσε τίποτε. «Ἀθηναϊκῆς» εἰδήσις ὅτι ἐδήλωσα ὅτι δὲν θέλω νὰ μεταβῶ εἰς τὸ μέτωπον. Ψεῦδος. Δὲν διαψεύδω ὅπως μὴ γεννήσω ζήτημα.

29 Μαρτίου, Δευτέρα

Μετ' εἰδοποιεῖ Ἐξαδάκτυλος διὰ νύκτα. Συνέντευξις οἰκίαν Πρωτοπαπαδάκη μετὰ Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Θεοτόκην, Ἐξαδάκτυλον. Νὰ ἀναλάβω μετὰ Δούσμανη; Ἐτρελάθησαν. Νὰ ἀναλάβω μόνος; Ἀδύνατον. Μοῦ ἐπιτίθενται ὅλοι. Τοὺς ἐπιτίθεμαι (ἴδε σημείωμα ὁμιλίας). Φαίνεται ὅτι Βασιλεὺς ἐδέχθη διὰ ἀρχηγὸν τὸν Δούσμανην. Ἀνασύστασις Βασιλικῆς Ἀρχιστρατηγείου. Ἄγουν τὸν Βασιλέα εἰς καταστροφὴν. Καὶ ἐν τούτοις ὡς Ἐπιτελεῖον δὲν μετὰ θέλουν. — Ἐπειτα Χαλκοκονδύλην.

(Παραθέτουμε, ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μεταξᾶ, τὸ ἰδιόγραφο μνημόνιο τῆς συνομιλίας Ι. Μεταξᾶ, Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Θεοτόκη, Ἐξαδακτύλου, τῆς 29 Μαρτίου 1921.)

Τὴν 29 Μαρτίου, Δευτέρα ἀπόγευμα, μοῦ τηλεφωνεῖ ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος ἐὰν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συναντηθῶ ἀπόψε εἰς τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη μετὰ τὰ αὐτὰ πρόσωπα, ὡς τὴν 25 Μαρτίου (Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη καὶ αὐτόν). Τοῦ ἀπήντησα, ἐὰν δὲν νομίζῃ ὅτι ἦτο πλέον περιττὸν νὰ ἐπαναλαμβάνηται ἡ αὐτὴ συζήτησις ἢ εἰς μηδὲν ἄλλο ἀπολήγουσα ἢ εἰς τὸ ζήτημα μεταξὺ ὄλων μας. Μοῦ ἀπήντησε: "Ἄς γίνῃ διὰ τελευταίαν φοράν, καὶ ἄλλωστε δὲν πρόκειται περὶ ἀτομικοῦ ζητήματος, ἀλλὰ περὶ γενικωτάτου. Ἐδέχθην.

Τὴν 9^{1/2} ἑσπέρας μετέβην εἰς τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη, ὅπου συνήντησα τὸν οἰκοδεσπότην καὶ τὸν κ. Ἐξαδάκτυλον. Μετ' ὀλίγον ἐνεφανίσθη καὶ ὁ κ. Ν. Θεοτόκης, Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, τὸν ὁποῖον δὲν ἀνέμενον διόλου νὰ ἴδω ἐκεῖ. Μοῦ παρεπονέθη φιλικῶς, ὅτι ἀπὸ τριῶν ἐβδομάδων δὲν ἐπῆγα διόλου νὰ τὸν ἴδω εἰς τὸ Ὑπουργεῖον του. Τοῦ ἀπήντησα, ἀπορῶν κάπως, ὅτι εἰς ἐμὲ δὲν παρουσιάσθη καμία ἀνάγκη κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ὅπως τὸν ἐπισκεφθῶ, ἐὰν ὅμως αὐτὸς εἶχεν ἀνάγκη ἐμοῦ ἡδύνατο νὰ με ζήτησιν τηλεφωνικῶς ὅπως συναντηθῶμεν.

Κατόπιν ἦλθεν ὁ κ. Γούναρης. Μετὰ προκαταρκτικὰς τινὰς μικρᾶς σημασίας ὁμιλίας, ὁ κ. Γούναρης εἰσῆλθεν εὐθύς ἀμέσως εἰς τὸ θέμα τῆς συναντήσεώς μας. Ἀποτεινόμενος εἰς ἐμέ, μοῦ εἶπεν, ὅτι αὐτοὶ (οἱ συνομιληταί μου) νομίζουν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἢ ἀνασύστασις ἐνὸς εἵδους Βασιλικοῦ ἢ Γενικοῦ Στρατηγεῖου, τὸ ὁποῖον νὰ ἀναλάβῃ τὴν γενικὴν στρατιωτικὴν διεύθυνσιν τοῦ ζητήματος. Δὲν ἀπήντησα, ἀναμένων νὰ ἐξακολουθήσῃ. Ἐξηκολούθησε λέγων ὅτι εἰς τὸ Βασιλικὸν αὐτὸ Ἐπιτελεῖον ἔδει νὰ μετασχω καὶ ἐγώ. Ἐσταμάτησε. Τότε τὸν ἠρώτησα: Ὡς τί θὰ μετασχω; Μοῦ ἀπήντησεν: Αὐτὸ θὰ τὸ σκεφθῶμεν τώρα. Ἀπήντησα: Εἶναι περιττὸν νὰ τὸ σκεφθῶμεν, διότι ἐγὼ δὲν ἐννοῶ νὰ τεθῶ ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἢ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Δούσμανη. Μοῦ ἀπήντησε: Τότε ν' ἀναλάβῃς ἐσὺ τὴν ἀρχηγίαν. Ἀπήντησα: Ποῖος εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἰδρύσεως τοῦ Στραταρχείου τούτου; Μοῦ ἀπήντησαν ὅλοι: Νὰ διευθύνῃ ὅλον ἐν γένει τὸν στρατὸν εἰς ὅλον τὸ κράτος. Ἀπήντησα: Ποῖος θὰ διευθύνῃ; Εἰς αὐτὸ δὲν μοῦ ἐδόθη ἀπάντησις. Ἐξηκολούθησα: Ἐὰν κρίνω ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Βασιλικοῦ τούτου Ἀρχιστρατηγεῖου, ἐκ τῶν λεχθέντων ἐν τῇ Βουλῇ καὶ ἐκ τῶν γραφέντων ἐν τῷ τύπῳ, τὴν διεύθυνσιν τῶν τοῦ πολέμου θὰ τὴν ἀναλάβῃ ὁ Βασιλεὺς· αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἔχει ἡ σύστασις τοῦ Στρατηγεῖου. Συνεφώνησαν καὶ προσέθεσαν ὅτι θέλουν νὰ ἀνασυστήσουν τὸν θεσμὸν ἐκεῖνον, ὅστις ὑπῆρχε κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους μετὰ τὰ αὐτὰ πρόσωπα. Ἀπήντησα, ὅτι εἰς τοὺς

Βαλκανικοὺς πολέμους τὸ στρατηγεῖον δὲν διηύθυνε γενικῶς τὰ τοῦ στρατοῦ, ὅτι κατ' ἀρχὰς ἦτο στρατηγεῖον μιᾶς μόνης στρατιᾶς, τῆς στρατιᾶς τῆς Μακεδονίας, ὅτι κατόπιν ἐγένετο ὄνοματι στρατηγεῖον τοῦ στρατοῦ Ἡπείρου καὶ Μακεδονίας, πράγματι ὅμως ἦτο μόνον Ἡπείρου, μὴ διαθέτον τὸν στρατὸν τῆς Μακεδονίας, κατόπιν ἐγένετο στρατηγεῖον τοῦ κατὰ τῆς Βουλγαρίας δρωῦτος στρατοῦ. Τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ στρατοῦ, τὰ τῆς ζώνης τοῦ ἐσωτερικοῦ, τὰ γενικὰ τμήματα, τὰ ἀφορῶντα τὴν στρατολογία, ὀργάνωσιν, προσωπικὸν ἀξιωματικῶν, προμηθείας ὑλικῶν κτλ. κτλ., ἔμενον πάντοτε εἰς τὴν ἄμεσον διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, κατ' ἀρχὰς μὲν, ἐφ' ὅσον ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο Διάδοχος, ἀπολύτως, καὶ μάλιστα καὶ τοῦ Κωνσταντίνου ὑπαγομένου ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ὑπουργοῦ, κατόπιν δέ, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἐγένετο Βασιλεὺς, καὶ πάλιν ἀλλὰ σχετικῶς, μὴ ὑπαγομένου τοῦ ἀρχιστρατήγου ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ὑπουργοῦ, ἀλλὰ μόνον τοῦ στρατηγεῖου του, ἐξ οὗ ἐγεννήθη ἀπροσδιόριστος κατάστασις εὐθυνῶν καὶ ἀρκεταὶ ἀνωμαλῖαι, εὐτυχῶς μὴ ἀπολήξασαι εἰς θλιβερὰ ἀποτελέσματα χάρις εἰς τὴν νίκην καὶ τὴν ταχυτάτην λῆξιν τοῦ πολέμου. Ἐπειτα κατηργήθη τὸ Στρατηγεῖον, μετεβλήθη εἰς Ἐπιτελεῖον ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ Ὑπουργοῦ, ὅστις ἐπανέκτησε τὴν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ θέσιν του. Ἄλλ' ὁ Βασιλεὺς διετήρησεν ὀλόκληρον τὴν ἐπιρροήν του, τὸ δὲ Ἐπιτελεῖον ἐπίσης, καὶ μάλιστα τοῦ ἀρχηγοῦ συνεργαζομένου ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ Βασιλέως καὶ ἀναμειχθέντος καὶ ἐκ χαρακτηριστικῶν καὶ ἐκ τῆς φορᾶς τῶν πραγμάτων εἰς πλεῖστα ζητήματα στρατιωτικὰ ἔξω τῆς σφαίρας τῆς ἀρμοδιότητός του, ἐγεννήθησαν προστριβαὶ μεγάλαι μετὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ βαθμηδὸν ἀνωμαλωτάτη κατάστασις, ἣτις ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς μεταξὺ Βενιζέλου καὶ Βασιλέως ρήξεως. Προσέθεσα: Τί θέλετε ἤδη νὰ κάμετε; Νὰ ἀναδημιουργήσετε τὸ Στρατηγεῖον μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν Βασιλέα καὶ νὰ ὑπαγάγητε ὅλα τὰ στρατιωτικὰ τοῦ ζητήματα ὑπ' αὐτούς; Τότε ὁ κ. Θεοτόκης μοῦ εἶπε: Βρὲ ἀδελφὲ Μεταξᾶ, ἐγὼ δὲν ξεύρω ἀπὸ αὐτὰ· ἐγὼ ἕνα μόνον ξεύρω: ἐνθυμοῦμαι εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ποὺ ἤμουν εἰς τὸ Βερολίνον, μέσα εἰς ὅλας τὰς ἀνησυχίας ἤξευρα πὼς εἶσθε σεῖς οἱ τρεῖς ἢ τέσσαρες ἄνθρωποι ποὺ ἐφροντίζατε διὰ τὸν πόλεμον καὶ ἤμουν ἡσυχος, καὶ ἅμα ἤρχοντο εἰδήσεις ἀμφίβολοι ἐγὼ ἐκοιμώμουν ἡσυχος, διότι ἤξευρα σὰς ἐκεῖ· λοιπὸν αὐτὸ θέλομεν νὰ φτιάσωμεν πάλιν. Οἱ ἄλλοι ἐσιώπων. Ἐγὼ ἐπέμεινα: Θέλετε νὰ ἀναθέσετε τὴν διοίκησιν τοῦ στρατοῦ εἰς τὸν Βασιλέα; Τότε ὁ κ. Γούναρης μοῦ ἀπήντησε: "Εἰ μάλιστα. Θέλομεν νὰ τὴν ἀναθέσωμεν εἰς τὸν Βασιλέα. Εἶναι πόλεμος. Εἶναι διάφορα μέτωπα, εἶναι διάφοροι στρατοί. Εἰς πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἀρχιστράτηγος καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ Βασιλεὺς. Καὶ ἀνέπτυξε τὸ ἴδιο θέμα εἰς διαφόρους τόνους. Ἀπήντησα: Μὲ συγχωρεῖτε. Τὸ μέτωπον εἶναι ἓν, τὸ τῆς Μ. Ἀσίας. Τὰ ἄλλα δὲν εἶναι μέτωπα, εἶναι ἀπλῆ φύλαξις τῶν συνόρων. Ὅλα τ' ἄλλα ποὺ ἀναφέρετε εἶναι

ἡ ζώνη τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὁ Βασιλεὺς θὰ διευθύνῃ αὐτὰς τὰς ἐπιχειρήσεις εἰς Μ. Ἀσίαν, ὑπάρχοντος τοῦ Παπούλα καὶ τοῦ Ἐπιτελείου του; Ὑπῆρξε μία στιγμή δισταγμοῦ. Τότε ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος, οὐδενὸς ἐκ τῶν ἄλλων ἀντιλέγοντος, μοῦ εἶπε: "Ὁχι, τὰ τοῦ Μικρασιατικοῦ μετώπου θὰ τὰ διευθύνῃ ὁ κ. Παπούλας. Ὁ Βασιλεὺς θὰ ἔχῃ μίαν γενικὴν ἐποπτεῖαν ἐπὶ ὅλων. Ἄπῃνησα: Δὲν ἐννοῶ τότε τί θὰ κάμῃ ὁ Βασιλεὺς. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοῦ λέγει: Μὰ μόνον αἱ ἐπιχειρήσεις ἐν Μ. Ἀσίᾳ εἶναι; Εἶναι ἄπειρα ἄλλα ζητήματα. Εἶναι ἡ στρατολογία, εἶναι ἡ ἐπιστράτευσις, οἱ ἐφοδιασμοὶ μας, ὁ ὅπλισμός τοῦ στρατοῦ, ἡ διανομὴ τῶν στρατευμάτων, καὶ τόσα καὶ τόσα ἄλλα. Ποῖος θὰ τὰ κάμῃ αὐτά; Βεβαίως, προσέθεσεν ὁ κ. Θεοτόκης, εἶναι πλήθος ζητήματα πού παρουσιάζονται καθ' ἡμέραν· ποῖος θὰ τὰ διευθύνῃ; Τότε ἐξαφθεις κάπως, καὶ μὲ ἔντονον ὕφος ἀποτεινόμενος εἰς τὸν κ. Θεοτόκην, τοῦ λέγω: Σὺ, κ. Θεοτόκη, θὰ τὰ διευθύνῃς. Σὺ, ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν. Εἶναι ἡ δουλειά σου. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, δι' αὐτὸ ὑπάρχει ὁ Ὑπουργός. Τότε καὶ ἐκεῖνος, νευρικός κάπως, μοῦ λέγει: Ἐγὼ δὲν ἠξεύρω τίποτε ἀπὸ αὐτὰ τὰ πράγματα. Πῶς θὰ λύσω ζητήματα πού δὲν ἔχω ιδέαν; Ἐχω ἀνάγκη νὰ ἐρωτῶ κάποιον πού νὰ ἠξεύρῃ. Δι' αὐτὸ θέλω τὸ Στρατηγεῖον νὰ τὸ ἐρωτῶ, νὰ μὲ συμβουλευῇ, νὰ μοῦ λέγῃ τί πρέπει νὰ κάνω. Τοῦ λέγω: Ἀλλὰ τὸ Στρατηγεῖον δὲν θὰ μεταβιβάξῃ παρὰ τὰς γνώμας τοῦ Βασιλέως, ὥστε σεῖς θὰ κάμετε ὅ,τι σᾶς συμβουλευεῖ ὁ Βασιλεὺς; Μοῦ ἀπαντᾷ: Μὰ βέβαια, ὅ,τι μὲ συμβουλευεῖ ὁ Βασιλεὺς διὰ τοῦ Στρατηγεῖου. Τί ἄλλο θέλεις νὰ κάμω; Τοῦ λέγω, ἡσυχος πλέον: Ὡστε ὁ Βασιλεὺς ἀντὶ νὰ ἔχῃ ὑπεύθυνον σύμβουλον τὸν Ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν, θὰ μεταβληθῇ αὐτὸς εἰς ὑπεύθυνον, φυσικὰ, σύμβουλον τοῦ ὑπουργοῦ του! Λαμπρά! Ὡραία! Ὡστε περὶ αὐτοῦ πρόκειται: Πῶς νὰ μετατοπισθοῦν αἱ εὐθύναι εἰς τοὺς ὤμους τοῦ Βασιλέως. Καί, ὠργισμένος, προσθέτω: Μὰ δὲν ἐννοεῖς, Θεοτόκη, ὅτι ὁ ὑπουργὸς εἶναι ὁ ὑπεύθυνος; Δὲν ἐννοεῖς ὅτι δὲν ὑπάρχει διὰ τὸν ὑπουργὸν δικαιολογία ὅτι δὲν ἠξευρε τί ἔπρεπε νὰ κάμῃ; Ὁφείλει, ὀφείλει ὁ ὑπουργὸς νὰ ἠξεύρῃ. Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ νὰ διευθύνῃ ὅλα τὰ ἀφορῶντα τὸν στρατὸν ζητήματα. Δύναται νὰ συμβουλευῆται τὴν ὑπηρεσίαν του. Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι εἰς κατάστασιν αὐτὸς νὰ ἐλέγχῃ τὰς συμβουλὰς, νὰ γνωρίζῃ αὐτὸς τί εἶναι ὀρθὸν καὶ τί δὲν εἶναι, τί πρέπει νὰ κάμῃ καὶ τί δὲν πρέπει. Αὐτὸς πρέπει νὰ καλύπτῃ τὸν Βασιλέα, καὶ ὄχι νὰ καλύπτεται ὀπισθεν τοῦ Βασιλέως. Μοῦ ἤρχετο στὰ χεῖλη νὰ τοῦ εἰπῶ: Ἄφοῦ δὲν αἰσθάνεσαι εἰς θέσιν νὰ διευθύνῃς τὸν στρατὸν, τότε φύγε ἀπὸ ὑπουργός. Ἀλλὰ τότε ἦτο ὡσάν νὰ τοῦ ἔλεγα: Θέλω ἐγὼ νὰ γίνω Ὑπουργός, καὶ δὲν ἤθελα νὰ τὸ εἰπῶ. Διότι ἐγνώριζα ὅτι ὁ Γούναρης τὸ ἀπέκρουε καὶ δὲν θὰ τὸ παρεδέχετο. Καὶ ἠξευρα καὶ τοὺς λόγους, καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ἤθελα νὰ φανῶ, ὅτι ἐπιδιώκω νὰ γίνω Ὑπουργός καὶ δι' αὐτὸ ἀρνοῦμαι οἰανδήποτε ἄλλην ὑπηρεσίαν. Ἀλλὰ θέλων νὰ τὸν προκαλέσω νὰ τὸ προτείνῃ

αὐτός, προσέθεσα ἐν ἐξάψει: Δὲν εἴμπορεῖ ὁ Ὑπουργός νὰ μεταβιβάξῃ εἰς οὐδένα τὰς εὐθύναις του. Δὲν ἐπιτρέπεται θεσμός, τοῦ ὁποῦ σκοπὸς εἶναι νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν Ὑπουργὸν ἀπὸ τοῦ νὰ διευθύνῃ πράγματι τὰ τοῦ στρατοῦ καὶ νὰ μεταθέτῃ τὸ ὑπουργικὸν ἔργον εἰς χεῖρας ἄλλων προσώπων, εἴτε τοῦ Βασιλέως εἴτε ἄλλου, πρὸ πάντων τοῦ Βασιλέως. Ἐγὼ οὐδέποτε θὰ δεχθῶ νὰ μετάσχω ὑπηρεσίας ὑπὸ τοιούτους ὄρους. Καὶ ἔτι μᾶλλον ἐξαπτόμενος, ἔλεγα: Ὁ Ὑπουργός εἶναι ὁ πράγματι διοικῶν τὸν ὅλον στρατὸν καὶ δι' αὐτὸ ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ νὰ διεξάγῃ αὐτὸ τὸ ἔργον. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μὴ τὸ γνωρίζῃ ὁ Ὑπουργός. Πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν αὐτὸς νὰ διευθύνῃ ὅλας τὰς ὑπηρεσίας. Πᾶσα ἄλλη λύσις εἶναι καὶ ἐκτὸς τοῦ Πολιτεύματος καὶ ἐκτὸς τῆς ἀληθείας καὶ ἐκτὸς τοῦ συμφέροντος τοῦ Ἔθνους.

Οὐδεμία ἀπάντησις· σιωπῇ ἐπηκολούθησε.

Ἐξηκολούθησα ὄρθιος: Προσέτι σᾶς λέγω, ὅτι ὁ Βασιλεὺς δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διεξαγάγῃ αὐτὸ τὸ ἔργον. Δὲν δύναται νὰ ἐξασκήσῃ αὐτὴν τὴν διοίκησιν. Ποῖος πράγματι θὰ τὴν ἐξασκῇ; Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου του, ἀλλ' ὄχι ἐπισήμως, ὄχι ἀνοικτὰ, ἐνώπιον τοῦ Ἔθνους, ὄχι ὑπευθύνως, ἀλλὰ κρυπτόμενος ὀπισθεν τοῦ Βασιλέως, ἄγων καὶ φέρων τὸν Βασιλέα, καὶ δι' αὐτοῦ ἐπιβαλλόμενος, καὶ ἄγων καὶ φέρων τὸν Ὑπουργόν. Καὶ πῶς θὰ ἐξασκῇ τὸ ἔργον του; Πῶς θὰ τὸ ἐξασκῇ, στερούμενος ὅλου τοῦ ὀγκώδους καὶ πολυπλόκου μηχανισμοῦ, οἷον τὸ Ὑπουργεῖον; Ἡ θὰ τὰ κάμῃ θάλασσα, ἢ θὰ διευθύνῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος τὰς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργεῖου, αἱ ὁποῖαι ἀπ' αὐτὸν θὰ λαμβάνουν ὁδηγίαν καὶ διαταγὰς. Καὶ θὰ εἶναι ἀνεύθυνος! Διότι οὔτε ἀπέναντι τοῦ Ἔθνους θὰ εἶναι ὑπεύθυνος, διότι τὸν καλύπτει ὁ Ὑπουργός, οὔτε ἀπέναντι τοῦ Ὑπουργοῦ, διότι θὰ τὸν καλύπτῃ ὁ Βασιλεὺς! Λησμονεῖτε τὸ 1897; Λησμονεῖτε τὸν Σαπουτζάκην;

Σιωπῇ.

Μὰ δι' ὄνομα Θεοῦ, ἐξηκολούθησα, δὲν ἐννοεῖτε τί ὀλεθρία σύγχυσις εὐθυνῶν θὰ ἐπακολουθήσῃ; Καὶ ἐπιμένω εἰς τὰς εὐθύναις. Διότι ἄνευ εὐθύνης δὲν ὑπάρχει διοίκησις. Πολὺ διαφορετικὰ διοικεῖ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει, ὅτι ὅ,τι κάμνει βαρύνει ἄλλον, ἀπ' ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἔχει πράγματι ὅλας τὰς εὐθύναις τῶν ἔργων του. Δι' αὐτὸ σᾶς ἐπαναλαμβάνω· ἀφήσατε τὰ στρατηγεῖα καὶ τὰ ἐπιτελεῖα. Ὁ Ὑπουργός τῶν Στρατιωτικῶν θὰ ἀναλάβῃ τὸ καθαυτὸ ἔργον του μὲ ὅλας τὰς συμπαρομαρτούσας εὐθύναις. Πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ τὸ διεξαγάγῃ.

Εἰς μάτην ἀνέμενον τὴν φυσικὴν ἀπάντησιν: Λοιπόν, ἀναλαμβάνεις ἐσὺ νὰ γίνῃς Ὑπουργός;

Ἄντι τούτου ὁ κ. Γούναρης μοῦ εἶπε: Δὲν πρόκειται περὶ Ὑπουργοῦ καὶ τοῦ ἔργου του. Νομίζεις, ὅτι δὲν τὰ γνωρίζομεν καὶ ἡμεῖς αὐτά; Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῆς κοινῆς γνώμης, περὶ τοῦ κοινοῦ πόθου. Ὁ κόσμος βρῖσκεται ἐν ἀγωνίᾳ καὶ θέλει τὸν Βασιλέα ἐπὶ κεφαλῆς. Θέλει τὸ Ἐπιτελεῖον. Καὶ ὁ Βασιλεὺς πρέπει νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς, ἐν ἀνάγκῃ πρέπει καὶ

νά θυσιασθῆ ὁ Βασιλεὺς ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους. Καὶ πρέπει νὰ γίνῃ τὸ Ἐπιτελεῖον. Πρέπει νὰ ἐκτελέσωμεν τὸν κοινὸν πόθον.

Τὸν διέκοψα: Μὰ διατί δὲν θέλετε νὰ φωτίσητε τὴν κοινὴν γνώμην; Διότι κάθε ἡμέραν κοπανοῦν αἱ ἐφημερίδες, αἱ κυβερνητικαὶ ἰδίως, ὅτι ὁ Βασιλεὺς θὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατοῦ. Εἰπῆτε εἰς τὸν κόσμον τὴν ἀλήθειαν, εἰπῆτε εἰς τὸν κόσμον καθαρὰ: Ἡμεῖς εἴμεθα Κυβέρνησις, ἡμεῖς διοικοῦμεν, ἡμεῖς ἔχομεν τὰς εὐθύνas καὶ εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὰ βγάλωμεν πέρα. Ὁμιλήσατε μετὰ θάρρους, μετὰ σθένους.

Ὁ κ. Γούναρης μὲ διέκοψε: Τέλος πάντων ἡμεῖς εἴμεθα Κυβέρνησις καὶ κρίνομεν ἀναγκαῖον τὸν θεσμὸν αὐτόν. Ἐχομεν ἀποφασίσει νὰ ἀνασυστήσωμεν τὸ παλαιὸν Ἐπιτελεῖον. Δὲν πρόκειται νὰ συζητήσωμεν ἂν εἶναι συμφέρον ἢ ὄχι. Πρόκειται νὰ μᾶς εἰπῆς ἂν δέχσαι νὰ συμμετάσχῃς. Εἶπες, ὅτι ὑπὸ τὸν κ. Δούσμανην δὲν εἴμπορεῖς νὰ ὑπηρετήσης. Λοιπὸν τώρα πρόκειται νὰ εἰπῆς ἂν δέχσαι σὺ νὰ γίνῃς ἀρχηγός.

Ἀπήντησα, ὅτι, μετὰ ὅσα εἶπα κατὰ τοῦ θερμοῦ, δὲν δέχομαι.

Τότε καὶ οἱ τέσσαρες προσεπάθησαν διὰ παρακλήσεων νὰ μεταβάλουν τὴν ἀπόφασίν μου, ἐπικαλούμενοι τὴν δύσκολον θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται τὸ Κράτος.

Τοὺς ἀπήντησα, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἠδύνατο νὰ ἐξέλθῃ τῆς δυσκόλου θέσεως κατὰ τὸν τρόπον τὸν ὁποῖον προηγουμένως ἐξέθεσα.

Τότε ὁ κ. Γούναρης μοῦ εἶπε: Πολὺ καλὰ, σὺ δὲν θέλεις. Τουλάχιστον εἴμπορεῖς νὰ μᾶς συμβουλευέσης ποῖον νὰ θέσωμεν ἀρχηγόν.

Ἀπήντησα, ὅτι τὸν κ. Δούσμανην θεωρῶ ἀκατάλληλον, διότι καὶ εἰς τὸ παρελθὸν οὐδέποτε ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, ἀλλὰ ἐξεμεταλλεύθη τοὺς ὑπ' αὐτόν. Ὡς ἐκ τούτου ὁ χαρακτήρ του δὲν εἶναι εἰς τὸ ὕψος τῆς θέσεως. Τοὺς προέτεινα μετὰ θερμῆς νὰ διορίσουν τὸν κ. Στρατηγόν.

Ἐπανῆλθον ὅλοι των εἰς τὴν ιδέαν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναλάβω ἐγώ. Ὁ δὲ κ. Θεοτόκης μοὶ λέγει: Ἴδου λοιπὸν, εἴμεθα ἐδῶ τέσσαρες ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι σὲ ἰκετεύομεν, καὶ σὺ ἀρνεῖσαι;

Ἀρνοῦμαι, ἀπήντησα. Τότε αὐτὸς ἔκαμε πρὸς τοὺς ἄλλους χειρονομίαν, ὅτι ἦτο περιττὸν νὰ ἐξακολουθήσουν.

Ἐν τούτοις ἐπέμειναν ἰδίως ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἐντονώτερον.

Ἠρώτησα τότε τὸν κ. Πρωτοπαπαδάκην: Διατί ἐπιμένουν τόσο πολὺ εἰς τὸ νὰ συμμετάσχῃ ἐγὼ εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον; Ὁ κ. Γούναρης ἀπήντησε: Διότι ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ἀνήσυχος καὶ ὁ διορισμὸς σου θὰ τὴν καθησυχάσῃ.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης προσέθεσε: Δὲν φαντάζεσαι πόσον θὰ ἡσυχάσῃ ὁ κόσμος ἅμα μᾶθη ὅτι εἶσαι σὺ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου.

Ἠρώτησα: Διατί ἀνησυχεῖ ὁ κόσμος; Τί φοβεῖται;

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἀπήντησε: Ὁ κόσμος φοβεῖται, ὅτι θὰ χάσω-

μεν τὴν ἐκστρατείαν, ὅτι δὲν δυνάμεθα στρατιωτικῶς νὰ νικήσωμεν. Ἄν παραλάβῃς σὺ, θὰ ἐπανεέλθῃ ἡ πεποίθησίς σου εἰς τὴν νίκην.

Ἀπήντησα: Ὡστε, ἐγὼ παραλαμβάνων, εἶναι ὡς νὰ λέγω εἰς τοὺς Ἕλληνας: μείνατε ἡσυχοί, θὰ νικήσωμεν, ἀφοῦ ἐγὼ εἶμαι ἐδῶ καὶ σᾶς τὸ βεβαιῶ, εἴμπορεῖτε νὰ εἴσθε καὶ σεῖς βέβαιοι.

Βέβαια, μοῦ ἀπήντησαν ὅλοι.

Τότε, ἀπήντησα, εἶναι ὡς νὰ μοῦ ζητεῖτε νὰ ἐξαπατήσω τὸν κόσμον. Διότι ἐγὼ γνωρίζω, ὅτι στρατιωτικῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιτύχωμεν τὸν σκοπὸν μας.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μοῦ λέγει: Μάλιστα, ἔστω νὰ ἐξαπατήσωμεν τὸν κόσμον, ἐν ἀνάγκῃ καὶ αὐτὸ νὰ γίνῃ.

Ἀπήντησα πρὸς αὐτόν: Μὰ ἐγὼ δὲν ἐννοῶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ ἐξαπατήσω τοὺς Ἕλληνας. Ἐγὼ εἶμαι τῆς ἀρχῆς, ὅτι πάντοτε πρέπει νὰ λέγεται εἰς τὸν λαὸν ἡ ἀλήθεια. Θεωρῶ δὲ τὸν ἐλληνικὸν λαὸν ἀρκετὰ ἀνδρωμένον, ὥστε νὰ ἔχῃ τὸ θάρρος νὰ ἀκούῃ τὴν ἀλήθειαν.

Ἄλλωστε, ἐπρόσθεσα, μὴ λησμονῆτε, ὅτι ἐγὼ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐξεφράσθην ἐναντίον τῆς πολεμικῆς πολιτικῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ. Τότε δι' αὐτόν τὸν λόγον ἦλθον εἰς ρῆξιν μὲ τὸν κ. Βενιζέλον. Καὶ ἤμουν ἐν ὑπηρεσίᾳ. Ἦδη εἶμαι ἀπόστρατος· καὶ πρέπει νὰ δεχθῶ νὰ ἐπανεέλθω εἰς ὑπηρεσίαν, ἵνα δι' αὐτοῦ βεβαιώσω τὸν ἐλληνικὸν λαόν, ὅτι ἔχω πεποίθησιν, ὅτι δύναται νὰ γίνῃ ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον ἄλλοτε εἶχα τὴν ἐναντίαν πεποίθησιν, ἐνῶ πράγματι καὶ τώρα πιστεύω, ὅτι δὲν δύναται νὰ ἀχθῆ εἰς πέρας; Μὰ τί εἶδους ἄνθρωπος θὰ ἤμουν τότε;

Ὁ κ. Θεοτόκης λέγει: Μὰ διατί φρονεῖς, ὅτι διὰ τοῦ πολέμου δὲν δυνάμεθα νὰ φέρωμεν εἰς πέρας τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ πολιτικὴν μας;

Ἀπήντησα: Διότι πράγματι ζητεῖτε τὴν κατὰκτησιν ἐν Μ. Ἀσίᾳ, καὶ χωρὶς νὰ προετοιμάσητε αὐτὴν διὰ τῆς ἐξελληνίσεως τῆς χώρας. Κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον πρόκειται περὶ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Πράγματι πρόκειται περὶ διαλύσεως τῆς Τουρκίας καὶ ἐγκαθιδρύσεως τοῦ κράτους μας ἐπὶ τῶν χωρῶν τῆς. Ἀλλὰ καὶ ἂν μόνον περὶ Συνθήκης τῶν Σεβρῶν ἐπρόκειτο, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περὶ τὴν Σμύρνην χώραν εἴμεθα ἐθνολογικῶς μειονότης. Εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μ. Ἀσίας ὀλίγιστον πληθυσμὸν ἰδικὸν μας ἔχομεν. Οἱ δὲ Τοῦρκοι αἰσθάνονται τί ζητοῦμεν. Ἐὰν ἐστεροῦντο ἐθνικοῦ αἰσθήματος, ἴσως τοιαύτη πολιτικὴ νὰ ἦτο δυνατὴ. Ἄλλ' ἀπέδειξαν, ὅτι ἔχουν ὄχι θρησκευτικόν, ἀλλὰ ἐθνικὸν αἶσθημα. Καὶ ἐννοοῦν νὰ παλαίσουν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας των, ἀκριβῶς διὰ τὰ αὐτὰ πράγματα, ὑπὲρ τῶν ὁποίων ἠγωνίσθημεν καὶ ἡμεῖς κατ' αὐτῶν. Αἰσθάνονται, ὅτι ἡ Μ. Ἀσία εἶναι ἡ πατρίς των, καὶ ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα ἐπιδρομεῖς. Δι' αὐτούς, διὰ τὸ αἶσθημά των, τὰ ἱστορικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν ὁποίων βασιζόμεθα δὲν ἔχουν ἐπιρροήν. Ἄλλο πρᾶγμα ἂν ἔχουν δίκαιον ἢ ἄδικον. Πρόκειται περὶ τοῦ πῶς αἰσθάνονται.

Λοιπὸν δὲν ἔχομεν νὰ κάμωμεν μὲ τὸν Κεμάλ, μὲ ἓνα κόμμα. Ἐχομεν νὰ κάμωμεν μὲ ὀλόκληρον τὸν τουρκικὸν λαόν. Ἐνα κόμμα ἢ ἕξτα θὰ τὸ ἔρριπτεν ἐκ τῆς ἐξουσίας, καὶ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εὕρωμεν ἓνα ἄλλο κόμμα διατεθειμένον εἰς τὰς παραχωρήσεις ποὺ ζητοῦμεν. Ἀλλὰ ἓνα λαὸν ἀγωνιζόμενον ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεώς του; Αὐτὸς θὰ εὕρη πάντοτε ἀνθρώπους νὰ τὸν ὀδηγήσουν. Τὴν ἀπώλειαν τῆς Σμύρνης καὶ τῆς ἐνδοχώρας αἰσθάνονται ὡς καιρίαν ἐθνικὴν ἀπώλειαν καὶ ἀρχὴν διαλύσεως τῆς πατρίδος των.

Ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐκερδίζαμεν τὴν μάχην περὶ τὸ Ἑσκή-Σεχέρ. Θὰ καμθῆ δι' αὐτὸ ἢ θέλησις τῶν Τούρκων καὶ θὰ ὑπογράψουν εἰρήνην ὡς τὴν θέλομεν; Ὁχι, βέβαια. Θὰ ἐξακολουθήσουν ἀπηλπισμένοι τὸν ἀγῶνα, θὰ ἀμυνθοῦν πρὸ τῆς Ἀγκύρας. Θὰ τοὺς καταδιώξωμεν ἐκεῖ; Μὲ πόσας δυνάμεις θὰ φθάσωμεν πρὸ τῆς Ἀγκύρας; Κατὰ τὴν μάχην τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ — Ἀφιὸν-Καρὰ-Χισάρ, ἐκ τῶν 8 Ἑλληνικῶν μεραρχιῶν, μόνον 5 ἔλαβον μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα, αἱ τρεῖς ἄλλαι ἐφύλαττον πλευρὰ, νῶτα καὶ συγκοινωνίας, ἕνεκα τῆς ἐχθρικότητος τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐὰν προχωρήσωμε πρὸς τὴν Ἀγκυραν, ἐκ τῶν 5 δὲν θὰ μείνουν 2 καθ' ὁδὸν πρὸς φύλαξιν; Καταντᾶ λοιπὸν νὰ φθάσωμεν εἰς Ἀγκυραν μὲ τὸ $\frac{1}{3}$ τῶν δυνάμεών μας. Ἀφήνω τὰς δυσκολίας τροφῆς καὶ ἀνεφοδιασμοῦ. Καὶ ἂν ἐπὶ τοιοῦτοις ὄροις ἠθέλομεν καταλάβει τὴν Ἀγκυραν, θὰ ἐπροχωροῦμεν πάρα πέρα; Τί δὲ θὰ ἐγίνετο ἂν ὁ ἐχθρὸς ἔμενεν ἀνένδοτος; Θὰ ἐμένομεν κατέχοντες διαρκῶς τὴν μέχρις Ἀγκύρας χώραν, ἐπιστρατευμένοι, ἀντιμετωπίζοντες τὰς πάντοτε ἐχθρικὰς ἐνεργείας;

Ἐνθυμηθῆτε, ὅτι ἢ Ἰσπανία ὑπῆρξεν ὁ τάφος ἑνὸς ἐκ τῶν καλλιτέρων στρατῶν τοῦ Ναπολέοντος.

Αὐτὰ εἶπον, διακοπτόμενος ὑπὸ τῶν συνομιλητῶν μου, ἵνα ζητήσωσι πληροφορίας ἢ πληρεστέρας ἐξηγήσεις. Ὅλοι ὅμως συνεφώνουν εἰς τὸ ἀδιέξοδον.

Ἐξηκολούθησα: Ὑποθέσατε, ὅτι ἔχομεν μεγίστας δυνάμεις καὶ καταλαμβάνομεν ὅλην τὴν Μ. Ἀσίαν. Τί θὰ γίνῃ ἔπειτα, θὰ μείνωμεν κατέχοντες τὴν χώραν ἕως ὅτου εὐρεθῶσι Τοῦρκοι ὑπογράφοντες τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν, ἢ θὰ κατέχωμεν τὴν χώραν ἐπ' ἀόριστον;

Ὑποθέσατε, ὅτι εὐρίσκονται τότε Τοῦρκοι ὑπογράφοντες τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν. Ὑποθέσατε κάτι καλλίτερον, ὅτι μετὰ μίαν νικηφόρον μάχην πρὸ τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ ὁ ἴδιος ὁ Κεμάλ ὑπογράφει τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν. Ἡ θὰ ζητήσετε περισσότερα;

Ὁχι, ὄχι, ἀπήντησαν ὅλοι.

Λοιπὸν, τί θὰ κάμωμεν μετὰ τὴν ὑπογραφὴν; Θὰ ἐκκενώσωμεν τὴν χώραν, πλὴν τοῦ ἀποκτηθέντος περὶ τὴν Σμύρνην τμήματος.

Βέβαια, ἀπήντησαν.

Καὶ ἔπειτα τί θὰ κάμωμεν; Θὰ ἀποστρατεύσωμεν καὶ ἀφήσωμεν εἰς τὴν Σμύρνην καὶ περίχωρα ἐνισχυμένας φρουράς;

Βεβαίως, ἀπήντησαν.

Καὶ τότε, ἐξηκολούθησα, τί θὰ γίνῃ ἐὰν μετὰ τινὰς μῆνας, μετὰ τινὰς ἑβδομάδας μᾶς ἔρχονται εἰς Ἀθήνας εἰδήσεις περὶ ἐξεγέρσεως τῶν Τούρκων εἰς τὴν ἔξω τῆς γραμμῆς μας χώραν, συγκεντρώσεως ομάδων, ἐξάψεως τῶν πνευμάτων των, ἐμφανίσεως νέων ἀρχηγῶν κηρυττόντων τὴν ἀνάγκην πολέμου; Διότι ὁ πόθος τῆς ἐκδιώξεώς μας δὲν θὰ σβῆση ποτὲ εἰς τὰ στήθη τῶν Τούρκων. Θὰ κάμωμεν τότε νέαν ἐπιστράτευσιν;

Σιωπῇ ἐπηκολούθησεν.

Βλέπετε λοιπὸν, εἶπον, ποῦ μᾶς ἄγει ἡ πολιτικὴ σας. Εἶναι πολιτικὴ κατακτῆσεως λαοῦ μὴ ἐννοοῦντος νὰ ὑποστῇ τὴν κατὰκτησιν, κατακτῆσεως τὴν ὅποιαν δὲν κατέστησεν εἰσέτι ὄριμον ἢ εἰσδυσις τοῦ πολιτισμοῦ μας, τῆς ἐπιρροῆς μας, τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς εἰς τὴν ἀρχαιότητα.

Δὲν εἶναι πολιτικὴ μας, μοῦ λέγει ὁ κ. Γούναρης. Δὲν ἦτο ποτὲ πολιτικὴ μας. Ὁ Βενιζέλος μᾶς ἔφερεν ἐκεῖ. Τὸν πόλεμον τὸν εὕρωμεν.

Ἡμποροῦσατε νὰ συμβιβασθῆτε, ἀπήντησα.

Προσεπάθησα, μοῦ ἀπήντησε. Λοιπὸν, εἰς τὸ Λονδίνον, κατόπιν συνεννοήσεως μὲ τὸν Λόυδ Τζώρτζ, ἐδέχθη νὰ κάμω μεγάλας παραχωρήσεις εἰς τὸ ζήτημα τῆς Σμύρνης. Τὸ ἐπεδίωξα, διὰ νὰ κλείσωμεν τὴν ἐκστρατείαν καὶ νὰ τελειώσωμεν. Καὶ εἶχε μεσολαβήσει ὁ Ἰνδὸς Ἀγκά-Χάν. Αἴφνης, οἱ Τοῦρκοι μετέβαλαν γνώμην καὶ δὲν ἐδέχθησαν τίποτε. Τί νὰ κάμω τότε;

Νὰ μὴν ἐπιτεθῆτε, ἀπήντησα. Ὁ στρατὸς ἄλλωστε δὲν ἦτο ἔτοιμος. Ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου οὐδεμία εἶχε γίνῃ προπαρασκευή. Ἀλλὰ καὶ ἔτοιμος ἂν ἦτο, πάλιν ἔπρεπε νὰ ἀποφύγωμεν τὸ νὰ χάνωμεν περισσότερον εἰς τὸ πολεμικὸν ἀδιέξοδον.

Τὸ γνωρίζω, ἀπήντησεν ὁ κ. Γούναρης. Καὶ ὁμολογῶ, ὅτι ἐγελάσθηκα. Ἡπατήθη ἀπὸ τὰς διαβεβαιώσεις τῶν στρατιωτικῶν, ὅτι ἢ ἐπίθεσις θὰ ἦτο ἀσφαλῶς νικηφόρος καὶ ἢ ἐκστρατεία βραχεῖα. Πεισθεῖς εἰς τὰς διαβεβαιώσεις των, ἐβεβαίωσα καὶ ἐγὼ τοὺς Ἀγγλοὺς περὶ τοῦ ἀσφαλοῦς καὶ ἐπιτυχοῦς τῆς ἐκστρατείας.

Τουλάχιστον ἄς μὴν ἐσπεύδατε, εἶπον. Δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ περιμένετε νὰ ἐπανεέλθητε πρῶτα;

Ὁ Παπούλας ἐπέμενε, μοὶ ἀπήντησε ζωνρῶς. Μετὰ ἐπιμονῆς ἐζήτη τὴν ἄδειαν νὰ ἐπιτεθῇ τὸ ταχύτερον. Διότι ἄλλως θὰ ἐνισχύετο ὁ Κεμάλ ἐκ Κιλικίας. Τί ἤθελες λοιπὸν νὰ κάμω;

Καὶ τί θὰ ἐγίνετο ἂν δὲν ἐπετιθέμεθα; ἐρωτᾷ ὁ Πρωτοπαπαδάκης. Τί θὰ ἐκάμναμεν;

Ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον ἴσως καὶ τώρα θὰ ἦτο καλλίτερον νὰ κάμωμεν. Νὰ ἀποσυρθῶμεν περίπου εἰς τὰ σύνορα τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, νὰ τὰ ὀχυρώσωμεν καλὰ καὶ νὰ διατεθῶμεν ἀμυντικῶς. Ἀντὶ δὲ νὰ σπάζωμεν τὸ κε-

φάλι μας εἰς τὰς ὀχυρώσεις τοῦ Κεμάλ, νὰ τὸν ἀφήσωμεν νὰ σπάσῃ αὐτὸς τὰ μούτρα του εἰς τὰς ἰδικὰς μας. Ἐννοεῖται, νὰ καλύψωμεν συγχρόνως τὰ στενὰ χάριν τῶν Ἀγγλων, ἂν οἱ Ἀγγλοι μᾶς παρέχουν τὰ πρὸς τοῦτο μέσα καὶ τὴν βοήθειαν πού χρειάζεται. Ἔτσι δὲν θὰ χρειάζομεθα δυνάμεις μεγάλας οὔτε ἔξοδα πολλὰ οὔτε θὰ παρασυρόμεθα εἰς ἀτέρμονα κατακτητικὸν πόλεμον.

Μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Ναί, ἀλλὰ οἱ στρατιωτικοὶ μᾶς λέγουν, ὅτι διὰ τοιοῦτον ἀμυντικὸν πόλεμον χρειάζομεθα 17 μεραρχίας.

Δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἀνέκραξα. Διὰ τοιοῦτον ἀμυντικὸν πόλεμον χρειάζομεθα 17 μεραρχίας καὶ χρειάζομεθα μόνον 5 διὰ τὸν ἐπιθετικόν; Μὰ τί τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι εἶναι αὐτοί;

Ἐπειτα εἶναι ἄλλο ζήτημα, λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης. Ποῖος θὰ ἦτο ὁ σκοπὸς τοῦ ἀμυντικοῦ πολέμου; Νὰ εὕρωμεν βέβαια τρόπον συμβιβασμοῦ.

Βεβαίως, ἀπήντησα.

Δηλαδή, ἐξηκολούθησε, νὰ παραιτηθῶμεν τῶν ἀξιώσεών μας ἐπὶ τῆς Σμύρνης; Ν' ἀποσυρθῶμεν τῆς Μ. Ἀσίας; Διότι ἄλλο πρᾶγμα οἱ Τοῦρκοι δὲν θὰ ἐδέχοντο.

Βεβαίως, ἀπήντησα. Νὰ παραιτηθῶμεν τῆς στρατιωτικῆς κατοχῆς τῆς Σμύρνης, καί, φυσικά, τῆς κυριαρχίας μας ἐκεῖ. Ἀλλὰ νὰ δημιουργήσωμεν ἐκεῖ καθεστῶς αὐτόνομον, τὸ ὁποῖον νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν καὶ βαθμηδὸν ἐπικράτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὴ θὰ ἦτο ἡ ὀρθὴ πολιτικὴ ἀπέναντι τῆς Τουρκίας, ἡ φιλικὴ σύμπραξις.

Αὐτοὶ μᾶς σφάζουν, μοῦ λέγει ὁ Ἐξαδάκτυλος.

Μᾶς σφάζουν, ἀπήντησα, ἐφ' ὅσον ἐθέσαμεν ὡς πρόγραμμα μας τὴν κατάκτησιν τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ. Ἀφ' οὗτου ἤξεύρουν, ὅτι τὴν φιλίαν μας δὲν θὰ τὴν ἔχουν ποτέ, ὅτι τὴν ἔχθραν μας δὲν τὴν μεταβάλλει τίποτε, καὶ συνεπῶς τίποτε δὲν ἔχουν νὰ κερδίσουν ἀπὸ ἡμᾶς. Βέβαια αὐτὰ δὲν δικαιολογοῦν τὰς σφαγὰς. Ἀλλὰ δὲν σφάζομεν καὶ ἡμεῖς;

Σφάζομεν, μοῦ λέγει ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος. Βέβαια, θέλομεν καὶ πρέπει νὰ τοὺς ἐξοντώσωμεν. Ὁ Τοῦρκος δὲν ἐννοεῖ ἄλλιῶς.

Λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Λάβε ὑπ' ὄψιν σου ὅμως, ὅτι, παραιτούμενοι τῆς Μ. Ἀσίας, θὰ ἐχάναμεν καὶ τὴν Θράκην.

Πῶς, ἀπήντησα, δὲν τὸ ἐννοῶ αὐτό. Τὴν Θράκην δυνάμεθα νὰ τὴν κρατήσωμεν στρατιωτικῶς ἐπ' ἄπειρον μὲ μικρὰς δυνάμεις.

Δὲν πρόκειται περὶ αὐτοῦ, μοῦ ἀπαντᾷ. Θὰ ἐχάναμεν τὴν Θράκην, διότι θὰ μᾶς ὑπεχρέωνεν ἡ Ἀγγλία νὰ δώσωμεν καὶ τὴν Θράκην. Ἡμεῖς, διὰ νὰ ἔχωμεν τὴν Ἀγγλικὴν ὑποστήριξιν εἰς τὴν Θράκην, πρέπει νὰ εἶναι ἡ Ἀγγλία πεπεισμένη, ὅτι δυνάμεθα νὰ συντρίψωμεν τὸν Κεμάλ καὶ νὰ ἐπιβάλλωμεν τὴν Συνθήκην τῶν Σεβρῶν.

Μὰ πῶς, ἀπήντησα ἀπορῶν, ἐγὼ κατὰ τὴν ἐποχὴν πού ἐπροτάθη ἡ

ἀποστολὴ τῶν ἐπιτροπῶν διὰ τὴν ἐθνολογικὴν ἐξέτασιν εἶχα τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὅπωςδήποτε θὰ ἐκρατούσαμεν τὴν Θράκην. Δὲν ἔχει οὕτω; ἤρώτησα τὸν κ. Γούναρην. Ἐγὼ τότε μάλιστα ἠπόρουν, διατί νὰ μὴ δεχθῶμεν τὰς ἐπιτροπὰς ταύτας καὶ νὰ ἀπαλλαγῶμεν τοῦ ὀλεθρίου αὐτοῦ πολέμου.

Ὅχι, ἀκριβῶς δὲν εἶναι ἔτσι, μοῦ ἀπήντησε, βραδέως ὁμιλῶν, ὁ κ. Γούναρης. Οἱ Ἀγγλοι, αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἤθελαν νὰ ἀπορρίψωμεν τὰς ἐπιτροπὰς καὶ μᾶς τὸ διεμήνυσαν διὰ τοῦ ἰδιαιτέρου προσώπου πού συνεννοοῦντο μαζὶ μας. Μᾶς ἔδωσαν μάλιστα καὶ τὸ κείμενον τῆς ἀπαντήσεως, καὶ μετὰ μικρὰν σιωπὴν προσέθεσεν: Καμίαν ἐλπίδα δὲν μᾶς ἔδωσαν, ὅτι θὰ ἔμενεν ἡ Θράκη ἑλληνικὴ. Καὶ μάλιστα ὅλοι μᾶς ἐπειθαν, ὅτι οἱ Ἀγγλοι θὰ μᾶς ἐγκατέλειπον εἰς τὸ ζήτημα τῆς Θράκης.

Ἀλλὰ δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἀκολουθητέας πολιτικῆς, προσέθεσεν ὁ κ. Γούναρης. Ἔστω, ὅτι ἐκάμαμεν σφάλματα. Ἔστω, ὅτι ἐμπλέξαμεν. Σήμερον τί θὰ κάμωμεν; Πολιτικὴν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀλλάξωμεν, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὸν πόλεμον μέχρι τέλους, ἔστω καὶ ἂν κινδυνεύσωμεν νὰ καταστραφῶμεν. Ἄλλως οἱ Ἀγγλοι θὰ παύσουν νὰ μᾶς θεωροῦν ὡς σοβαρὸν ἔθνος, ἀμα δὲν εἴμεθα συνεπεῖς εἰς ὅ,τι ὑποσχόμεθα, καὶ θὰ μᾶς ἐγκαταλείψουν καὶ θὰ ὑποστηρίζουν τὴν Τουρκίαν. Πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἴμεθα ἔθνος, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου δύναται νὰ ὑπολογίσῃ μία Μεγάλη Δύναμις.

Διὰ νὰ ὑπολογίσῃ μία Μεγάλη Δύναμις ἐφ' ἡμῶν πρέπει πάντως νὰ μὴ καταστραφῶμεν, ἀπήντησα. Πρέπει νὰ μετρῶμεν τὸν ἀγῶνα μας ἀναλόγως τῶν δυνάμεών μας.

Τώρα πρέπει νὰ νικήσωμεν, μοῦ λέγει ὁ κ. Γούναρης. Καὶ δι' αὐτὸ σὲ θέλομεν. Νὰ μᾶς εἰπῆς τί πρέπει νὰ κάμωμεν.

Περὶ αὐτοῦ πρόκειται, ἀπήντησα. Ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ νικήσωμεν, δηλ. νὰ ἐπιβάλλωμεν τὴν θέλησίν μας εἰς τὸν Κεμάλ, οὕτως ὥστε νὰ ἔχωμεν ἀσφαλῶς τὰ κτηθησόμενα. Διότι, ἂν πρόκειται νὰ τὰ χάσωμεν γρήγορα ἐν συνοδείᾳ μεγαλυτέρας καταστροφῆς, τότε αὐτὸ δὲν λέγεται νίκη. Ζητοῦμεν νὰ κατορθώσωμεν ἔργον ἀνώτερον τῶν δυνάμεών μας. Καὶ λέγομεν ἂς εὑρεθῇ τρόπος νὰ γίνουν ἀνώτεροι αἱ δυνάμεις μας τοῦ ἔργου.

Καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμη, μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης. Ἄν ἀποσυρθῶμεν τοῦ πολέμου τῆς Μ. Ἀσίας, ποία θὰ εἶναι ἡ ἐντύπωσις ἐν Ἑλλάδι; Δὲν θὰ μᾶς συνεπάρῃ ἡ ὀργὴ τοῦ κόσμου; Δὲν ἐννοῶ τὴν Κυβέρνησιν, ἐννοῶ τὸ καθεστῶς. Φαντάζεσαι, ὅτι θὰ γλυτώσῃ ὁ Βασιλεὺς;

Ἀπήντησα: Καὶ ποία θὰ εἶναι ἡ ἐντύπωσις, ἂν συντρίψωμεν τὸ ἔθνος εἰς ἓνα ἐξαντλητικὸν ἀτέρμονα πόλεμον; Εἶναι κακὸν ὅταν ἓνα ἔθνος, ὑπολογίζον τὰς δυνάμεις του, ἀποσύρεται ἀπὸ ἓνα ἀγῶνα ὑπερβαίνοντα αὐτάς; Καὶ πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ ἐπακολουθήσῃ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος; Διατί; Ἐὰν ἡ Κυβέρνησις ὁμολογήσῃ δημοσίᾳ τὴν πλάνην τῆς, ἀναγνωρίσῃ τὸν κακὸν πολιτικὸν δρόμον εἰς τὸν ὁποῖον εἰσῆλθε, εἰπῆ εἰς τὸν λαὸν τὴν ἀλήθειαν,

ὄλην τὴν ἀλήθειαν, ἀφήση κατὰ μέρος τὰς δημοκοπικὰς μεγαλομανίας, καὶ εἰπῆ τί εἰμποροῦμεν νὰ κάμωμεν μὲ τὰς μετρημένας δυνάμεις πού ἔχομεν, νομίζεις, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἶναι τόσο ἀνόητος, ὥστε νὰ κατερειπώσῃ δι' αὐτὸ τὴν Ἑλλάδα; Ἴσα-Ἴσα, αὐτὸ θέλει ὁ κόσμος. Βεβαίως, ἡ Κυβέρνησις θὰ πέσῃ, καὶ φυσικὰ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες οἱ ὁποῖοι τοιαῦτα λάθη ἔκαμαν, θὰ ὑπάγουν νὰ ἡσυχάσουν. Ἄλλὰ τὸ καθεστῶς, ὁ Βασιλεὺς, τὸ Κράτος δὲν θὰ πάθουν τίποτε.

Καὶ ἡ ἀπογοήτευσίς; μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἡ ἀποθάρρυνσις πού θὰ ἐπακολουθήσῃ; Θὰ λείψῃ ἡ αὐτοπεποίθησις! Δὲν τὸν κουνᾶς πλέον τὸν ἑλληνικὸν λαὸν διὰ τίποτε, οὔτε διὰ ν' ἀμυνθῆ τὰ σύνορά του. Δὲν γίνεται πλέον ἐπιστράτευσίς, καὶ ὁ ἐχθρὸς ἂν εἰσβάλλῃ εἰς τὴν Μακεδονίαν.

Δὲν πιστεύω, ἀπήντησα. Βεβαίως, θὰ ἐπέλθῃ ἀπογοήτευσίς τις, ἀλλὰ παροδική. Θὰ εἶναι βέβαια μία ψυχρολουσία, ἀλλὰ σωτήριος ψυχρολουσία. Θὰ συνέλθῃ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ αἱ μέλλουσαι κυβερνήσεις του καὶ τοῦ λοιποῦ θὰ ἀναμετροῦν τὰς δυνάμεις των πρὶν ἢ ἀναλάβωσι τοιαῦτα ἔργα. Ὅχι μόνον θὰ συνέλθῃ ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀλλὰ καὶ θὰ προοδεύσῃ καὶ θὰ ἐργασθῆ διὰ τὴν μεγέθυνσιν τῶν πολεμικῶν του δυνάμεων καὶ θὰ ἐπιδιώξῃ τὸ ἔργον μεθοδικώτερον, σωφρονέστερον, ἐπιμονώτερον. Οὕτω σκέπτονται καὶ ἐργάζονται οἱ μεγάλοι λαοί. Ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν εἶναι μέγας λαός, τότε περιττὸν νὰ πονοκεφαλῶμεν. Δὲν θὰ πάγῃ ἐμπρός. Ἐὰν ὅμως εἶναι μέγας λαός, καὶ ἐγὼ πιστεύω ὅτι εἶναι, τότε δὲν θὰ ἀποθαρρυνθῆ διόλου, διότι ἀπεσύρθη ἀπὸ ἓνα πόλεμον ὑπερβαίνοντα τὰς δυνάμεις του. Δὲν θὰ ὑπερασπίσῃ τὰ σύνορά τους οἱ Ἕλληνες! Θὰ ἀφήσουν τὸν ἐχθρὸν νὰ εἰσβάλλῃ! Πολὺ τούς ὑποτιμᾶς, Πρωτοπαπαδάκη. Ἄς εἶναι, μοῦ ἀπαντᾷ. Δὲν ἤξεύρεις τὴν ψυχολογίαν τῶν λαῶν. Ἄν ἀπεσυρόμεθα πρὸ τῆς ἀποτυχίας τοῦ Ἑσκή-Σεχέρ, ἄλλαζε τὸ πρᾶγμα. Μετὰ ὅμως τὴν ἀποτυχίαν, δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται. Πρέπει νὰ δοκιμάσωμεν τὴν τύχην τῶν ὄπλων μέχρι τέλους.

Καὶ ἂν καταστραφῶμεν στρατιωτικῶς, τοῦ ἀπήντησα, τότε δὲν θὰ ἐπέλθουν αἱ ἀποθαρρύνσεις;

Ὅχι, μοῦ λέγει. Τότε δὲν θὰ ἐπέλθουν. Προτιμότερα ἢ ἦττα, παρὰ νὰ διακόψωμεν εἰς τὴν μέσῃ τὸν ἀγῶνα. Τὰ ἠθικὰ ἀποτελέσματα θὰ εἶναι ὀλιγώτερον κακά.

Μὰ ἡ ἦττα, τοῦ εἶπα, δὲν ἔχει μόνον ἠθικὰ ἀποτελέσματα, ἔχει καὶ ὕλικα ἀποτελέσματα φοβερά. Πῶς δὲ θὰ σκεφθῆ καὶ ὑπὸ ποίων αἰσθημάτων θὰ ὀδηγηθῆ ἓνας λαὸς ἠττώμενος, δὲν εἰμπορεῖτε νὰ τὸ εἰπῆτε ἐκ τῶν προτέρων. Δὲν πρέπει νὰ παίρνωμε τόσο ἀψήφιστα τὴν ἦτταν. Νὰ φανταζώμεθα, ὅτι θὰ εἰποῦμεν: Ἡττήθημεν, τί νὰ κάμωμεν, ἄς τὸ πάρωμεν ἀπόφασιν. Σᾶς παρασύρει ἡ ἀνάμνησις τῆς ἦττης τοῦ 1897. Ἄλλὰ ἡ ἦττα ἐκείνη ἦταν παιγνιδάκι ἐμπρὸς εἰς ἐκείνην ἢ ὅποια εἰμπορεῖ νὰ ἐπέλθῃ τώρα. Καὶ

ἔπειτα μήπως εἰς τὰ 1897 δὲν διεκόψαμεν τὸν πόλεμον εἰς τὴν μέσῃ; Ἡγωνίσθημεν ἄρα γε μέχρι ἐσχάτων; Καὶ μάλιστα πολλοὶ διέδιδον ὅτι ἦτο ψεύτικος πόλεμος, ψεύτικη ἦττα. Καὶ μ' ὅλον τοῦτο, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ταχέως συνῆλθε, καὶ χάρις εἰς τὴν ἦτταν τοῦ 1897, εἰργάσθη, διώρθωσε τὰ τοῦ στρατοῦ του, δὲν ἀπεθαρρύνθη, παρεσκευάσε τὸ 1912. Καὶ τότε ὅλοι ἔλεγον: τί βλακεία νὰ μὴ δεχθῶμεν τὸ καθεστῶς τῆς Κρήτης, πού μᾶς ἐπρότειναν εἰς τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου. Τὸ ἐδέχθημεν ἔπειτα καὶ τὸ ἐθεωρήσαμεν θρίαμβον. Ἄν τὸ ἐδεχόμεθα πρὶν, θὰ ἀπεφεύγαμεν τὴν ἦτταν. Καὶ ὅλοι ἐκατηγόρουν τὸν Δεληγιάννην. Καὶ ἐν τούτοις ὅλοι πρὸ τοῦ πολέμου ἐθεώρουν τὸ καθεστῶς ἐκεῖνο τῆς Κρήτης ὡς ὑποχώρησιν, ὡς ἀπάρνησιν τῶν ἐθνικῶν δικαίων, ἀπαράλλακτα ὅπως τώρα τὸν συμβιβασμὸν μὲ τὴν Τουρκίαν. Εὐρήκαμεν δὲ ἀπείρους δυσκολίας διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ στρατοῦ ἕνεκα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἦττης. Τί θὰ ἐγίνετο, ἂν τότε παρετίνομεν τὸν πόλεμον μέχρι ἐσχάτων;

Ἐπηκολούθησε σιωπή.

Καλὰ ὅλα αὐτά, λέγει ὁ κ. Γούναρης. Τώρα τί θὰ κάμωμεν. Αὐτὸ θέλομεν νὰ μᾶς εἰπῆς.

Ἀπήντησα: Ἐπιτρέψατέ μου νὰ σᾶς εἰπῶ, ὅτι ἐγὼ δὲν εἶμαι εἰς θέσιν, δὲν εἶναι εἰς γνῶσιν μου ὅλα τὰ στοιχεῖα πού χρειάζονται διὰ νὰ ὀδηγήσῃ τὴν Κυβέρνησιν.

Μὲ διέκοψε: Δὲν σοῦ ζητοῦμεν, βρὲ ἀδελφέ, τί πολιτικὴ πρέπει νὰ κάμωμεν, ἀλλὰ πῶς πρέπει νὰ ἐνεργήσωμεν στρατιωτικῶς.

Τοῦ ἀπήντησα: Ναι, ἀλλὰ τὸ ἓνα συνδέεται ἀναποσπᾶστως μὲ τὸ ἄλλο. Τὸ τί πολιτικὴ θὰ κάμετε, ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἰμπορεῖτε στρατιωτικῶς. Τὸ τί θὰ κάμετε στρατιωτικῶς, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πολιτικὴν πού κάμετε. Ἰδοῦ, ἐγὼ σᾶς λέγω στρατιωτικῶς τί νὰ κάμετε: Νὰ περιορισθῆτε εἰς τὴν ἄμυναν τοῦ τμήματος πού σᾶς παραχωρεῖται διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Μοῦ λέγετε, ὅτι αὐτὸ σᾶς ἄγει εἰς πολιτικὴν πού δὲν συμφωνεῖτε.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης μὲ διακόπτει. Δὲν εἶναι μόνον αὐτό. Πόσον καιρὸν θὰ μείνωμεν ἐν ἀμύνῃ; Ἡμεῖς δὲν ἔχομεν χρήματα διὰ πολλὸν καιρὸν. Εἰς δύο τρεῖς μῆνας πρέπει νὰ τελειώσωμεν.

Τοῦ ἀπήντησα: Εἰς δύο τρεῖς μῆνας! Μὰ ἐγὼ, ἐὰν ἐδεχόμην νὰ γίνω ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου καὶ νὰ διεξαγάγω ἐπιθετικῶς τὴν ἐκστρατείαν, ἤξευρετε τί θὰ σᾶς ἐζήτησεν; Νὰ διακόψετε τὰς ἐπιχειρήσεις, νὰ ἐπαναφέρωμεν τὸν στρατὸν εἰς τὰς βάσεις του, νὰ κάμωμεν γενικὴν ἐπιστράτευσιν, νὰ ἀνασυγκροτήσωμεν τὸν στρατὸν, νὰ τὸν ἐφοδιάσωμεν, νὰ τὸν παρατάξωμεν διαφορετικὰ. Πόσον καιρὸν χρειάζομεθα δι' ὅλα αὐτά; Τουλάχιστον τρεῖς μῆνας. Ἐπειτα ἔρχονται αἱ ἐπιχειρήσεις. Πόσον θὰ βαστάξουν; Πρόκειται περὶ πολλοῦ καιροῦ, δὲν ἔχετε χρήματα;

Πρωτοπαπαδάκης: Δὲν ἔχομεν διὰ τόσο καιρὸν. Καὶ ἔπειτα πῶς θὰ κάμωμεν γενικὴν ἐπιστράτευσιν, δὲν ἔχομεν ὅπλα.

Ἀπήνησα: Θὰ προμηθευθῶμεν.

Πρωτοπαπαδάκης: Θέλομεν πολὺν καιρὸν. Θέλομεν χρήματα. Δὲν ἔχομεν.

Ἐσκέφθην ἐπὶ μικρὸν καὶ τοὺς εἶπα: Ἀκούσατε ὑπάρχει ἴσως μία λύσις. Νὰ ἀφήσωμεν τὸν στρατὸν ἐν ἀμύνη ἐν Μ. Ἀσίᾳ καὶ νὰ διατάξωμεν τὸν ἐν Θράκῃ στρατὸν νὰ καταλάβῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐν ἐκ τῶν δύο, ἢ τὸ μέγα ἠθικὸν κτύπημα θὰ ἀναγκάσῃ τοὺς Τούρκους εἰς τὴν εἰρήνην σύμφωνα μὲ τὰς βλέψεις μας, ἢ, ἐὰν μείνουν ἀνένδοτοι, κρατοῦμεν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν Σμύρνην. Ἀπέναντι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ στέκεται. Εἶναι ὄχι μόνον δεκτὴ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐνθουσιασμὸν ἀποδεκτὴ.

Γούναρης: Δὲν εἰμποροῦμεν.

Ἐγώ: Διατί;

Γούναρης: Ἀποκλείεται ἀπὸ τοὺς Συμμάχους πᾶσα ἐπιχειρήσις κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ Σύμμαχοι τὴν θεωροῦν ὑπὸ τὴν κατοχὴν των. Αὐτοὶ εἶναι ἐν ἀνακωχῇ. Ὡστε δὲν μᾶς τὸ ἐπιτρέπουν.

Ἐγώ: Δὲν εἰμποροῦμεν νὰ δοκιμάσωμεν;

Γούναρης: Ὁχι, ἀποκλείεται.

Μικρὰ σιωπὴ.

Ὁ κ. Θεοτόκης μὲ ἐρωτᾷ: Εἶπες προηγουμένως, ὅτι θὰ ἤλλαζες τὴν παράταξιν. Πῶς τὸ ἐννοεῖς;

Ἀπήνησα: Μὰ ἰδοῦ, αὐτὴ ἡ διανομὴ τοῦ στρατοῦ εἰς δύο ομάδας χωρισμένας, ἀπεχούσας πολὺ ἀπ' ἀλλήλων, δὲν μοῦ ἀρέσει. Θὰ ἐσυσσώρευα τὸν στρατὸν ἢ πρὸς βορρᾶν ἢ πρὸς νότον. Θὰ ἐπροτιμοῦσα νὰ εἰσβάλω μὲ δλον τὸν στρατὸν ἀπὸ τὸ Ἀφιδν-Καρά-Χισάρ κατ' εὐθεῖαν πρὸς Ἀγκυραν.

Τότε ὁ κ. Θεοτόκης ἀντήλλαξε μὲ τὸν κ. Πρωτοπαπαδάκην βλέμμα συνεννοήσεως.

Ἀκριβῶς, δι' αὐτὸ σὲ χρειάζομεθα, μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης. Διότι ἡμεῖς δὲν εἰμποροῦμεν νὰ σκεπτόμεθα αὐτά. Δὲν εἶναι ἡ δουλειά μας.

Ἀκριβῶς, λέγει ὁ κ. Θεοτόκης. Ἐγὼ χρειάζομαι ἓνα ἄνθρωπο ποὺ νὰ ἤξεύρῃ νὰ μοῦ δίδῃ αὐτάς τὰς γνώμας. Τί πρέπει νὰ κάμνωμεν. Ποῦ νὰ τὰ ἤξεύρω ἐγὼ αὐτά; Ἐγὼ χρειάζομαι ἓνα σύμβουλον δι' αὐτά τὰ καθαρῶς στρατιωτικὰ ζητήματα.

Ἀπήνησα: Βέβαια χρειάζεσθε. Ἀλλὰ ὡς τοιοῦτος δὲν εἰμπορεῖ νὰ σᾶς χρησιμεύσω ἐγώ. Λησμονεῖτε ποῖος εἶμαι. Ἐγώ, πρὸ ἐτῶν, ἀξιωματικὸς ἐν ἐνεργείᾳ καὶ δεσμευμένος, ἐνῶ τώρα εἶμαι ἐλεύθερος, ἐξετέθην ἐνώπιον τοῦ κόσμου μὲ ἰδέας διὰ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν μας. Διέρρηξα τὰς σχέσεις μου μὲ τὸν Βενιζέλον χάριν αὐτῶν. Κατεδιώχθην, ἐκινδύνευσα. Ἐφυγα ἀπὸ τὸν στρατὸν. Καὶ ἔφυγα πρὸ πολλοῦ. Πρὸ ἐτῶν. Διότι ἡ κατὰ Νοέμβριον ἐπάνοδος μου εἰς τὸν στρατὸν ἦτο τυπικὴ, μαζὶ μὲ ὄλους τοὺς ἄλλους. Ἄλλωστε ἐξανάφυγα ἀμέσως. Ἀπεστρατεύθην ὀριστικῶς. Εἶμαι

λοιπὸν πολίτης ἀπλοῦς, ἐλεύθερος ὅμως καὶ δικαιοῦμενος νὰ ἔχω γνώμην διὰ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν μας, καὶ νὰ τὴν ὑποστηρίξω μὲ ὅλην μου τὴν δύναμιν. Καὶ νὰ σᾶς πολεμῶ, ἂν δὲν συμφωνῶ μαζὶ σας. Δὲν εἰμπορεῖτε νὰ μὲ διαχωρίσετε εἰς τεμάχια καὶ νὰ πάρετε τὸ στρατιωτικὸν μου τεμάχιον καὶ νὰ πετάξετε ὅλα τὰ ἄλλα. Ἀποτελῶ ἐν σύνολον, μὲ τὰς ἰδέας μου, τὰς σκέψεις μου, τὰς προθέσεις μου, τὰς πεποιθήσεις μου τὰς πολιτικὰς, τὰς στρατιωτικὰς μου γνώσεις, τὰς ὁποίας μεταχειρίζομαι ἀκριβῶς πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἰδεῶν μου διὰ τὴν ἐθνικὴν πολιτικὴν. Ἡ θὰ μὲ πάρετε ὀλόκληρον, ἢ θὰ μὲ ἀφήσετε ὀλόκληρον. Δὲν εἶμαι ἀξιωματικὸς διὰ νὰ σᾶς χρησιμεύσω ὡς εἰδικὸν τεχνικὸν ὄργανον. Δὲν εἶμαι ὄργανον. Αὐτὸ εἶναι τὸ λάθος ὅλων σας. Δὲν εἶμαι πλέον ἀξιωματικὸς, πρέπει νὰ τὸ ἐννοήσετε, δὲν εἶμαι ἀξιωματικὸς. Δὲν ὑπόκειμαι εἰς τὴν πειθαρχίαν τὴν στρατιωτικὴν. Εἶμαι πολίτης σκεπτόμενος καὶ ἐνεργῶν αὐτοβούλας.

Τότε ὁ κ. Γούναρης μοῦ λέγει κάπως ἐν ὀργῇ: Δὲν εἴσθε ἀξιωματικὸς, ἀλλὰ δὲν εἴσθε καὶ πολίτης. Ἡ μᾶλλον εἴσθε πολίτης ἐν εἰδικῇ καταστάσει, ὑπὸ περιορισμούς. Διότι τὸ κράτος δύναται ὀπόταν θέλῃ νὰ σᾶς ἀνακαλέσῃ εἰς ἐνέργειαν καὶ νὰ σᾶς κάμῃ ἀξιωματικόν. Ἐχετε ὑποχρεώσεις. Διότι ὑπηρετήσατε τόσον καιρὸν, ἀπεκτήσατε γνώσεις καὶ πείραν καὶ χάρις εἰς τὴν ὑπηρεσίαν σας καὶ ἱκανότητα αὐτὴν εἰμπορεῖ νὰ τὰ ζητήσῃ τὸ κράτος ὀπόταν τὰ χρειάζεται. Ἐὰν δὲν ἦσθε σεῖς, θὰ ἦτο ἓνας ἄλλος εἰς τὴν θέσιν σας, θὰ ἀπέκτα αὐτὸς τὴν πείραν καὶ τὴν ἱκανότητά σας διὰ τῆς κατοχῆς τῆς θέσεώς σας ἐν τῷ στρατῷ. Ἡμποδίσσατε αὐτὸν τὸν ἄλλον νὰ ἀποκτήσῃ αὐτὴν τὴν ἱκανότητα, τὴν ὁποίαν θὰ ἔθετε τώρα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους.

Ἀπήνησα: Δὲν ἠμποδίσσα κανένα ἀξιωματικὸν νὰ ἀποκτήσῃ πείραν καὶ ἱκανότητα. Ὁ,τι ἀπέκτησα ἐγὼ τὸ ὀφείλω εἰς τοὺς κόπους μου, εἰς τὴν ἀτομικὴν μου ἐργασίαν. Δὲν τὸ ὀφείλω εἰς τὰς θέσεις ποῦ μοῦ ἔδωκαν ἐν τῷ στρατῷ. Τὰς θέσεις ταύτας καὶ ἄλλας ὁμοίας κατεῖχον καὶ ἄλλοι συγχρόνως, πρὶν καὶ μετὰ ἐμέ. Δὲν τοὺς ἐζήτησε ποτὲ κανεὶς τίποτε. Οὔτε ἀπὸ ἐμέ ἐζήτησε κανεὶς. Προσέφερα μόνος μου, καὶ προσέφερα τὸ πᾶν. Τοὺς κόπους μου, τὴν ζωὴν μου ὀλόκληρον. Χωρὶς νὰ ἔχω τίποτε ὡς ἀντάλλαγμα. Ἐπὶ 30 χρόνια προσέφερα. Καὶ τὸ κράτος δὲν ἔχασεν ἀπὸ ἐμέ. Κάτι ἐκέρδισε. Δὲν ἔφυγα ἀπὸ τὸν στρατὸν, ἔτσι, σὰν λιποτάκτης. Ἐπῆρα ἀποστρατεῖαν. Δηλαδή, ἔφυγα τῇ συγκαταθέσει τοῦ κράτους. Τὸ ὅποῖον καμίαν προσπάθειαν δὲν ἔκαμε διὰ νὰ μὲ κρατήσῃ. Αὐτὸ τὸ λέγω ἐν παρόδῳ, διὰ νὰ χαρακτηρίσω τὴν κατάστασιν, καὶ ὄχι ὡς παράπονον. Ἐγίνα πολίτης, οὐχὶ ὑπὸ εἰδικὰς συνθήκας, ὅπως λέγετε σεῖς κ. Πρόεδρε, ἀλλὰ πολίτης ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι πολῖται. Ἐπανῆλθον, κατὰ τὴν αἴτησιν ἐπιστροφῆς τὴν ὁποίαν τὸ ἴδιον κράτος μὲ ὑπεχρέωσε νὰ ὑπογράψω, εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον. Οὐδεμία εἰδικὴ ὑποχρέωσις ὑπάρχει δι' ἐμέ. Ἀνήκω εἰς τὴν ἐφεδρείαν, ὅπως ὅλοι οἱ πολῖται, καὶ καλοῦμαι ὅπως αὐτοὶ ἐν ἐπιστρατεύσει, ὄχι μὲ τὴν κλά-

σιν μου, ὅπως αὐτοί, ἀλλὰ ὀνομαστικῶς. Ἄλλὰ καλοῦμαι διὰ νὰ συμπληρώσω κενά. Δὲν καλοῦμαι διὰ νὰ κάμω τὴν δουλειὰ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ κάμουν οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ.

Καὶ ἐξαφθεις προσέθεσα: Δύνασθε νὰ μὲ καλέσητε ὡς πολεμιστὴν, νὰ πολεμήσω καὶ ἐγώ. Εἰς οἰανδήποτε κλίμακα τῆς ἱεραρχίας μετὰ τῶν ἄλλων. Νὰ διοικήσω μίαν οἰανδήποτε μονάδα. Εἶμαι ἔτοιμος. Εἶμαι ἔτοιμος νὰ μεταβῶ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ νὰ πέσω. Σᾶς τὸ δηλῶ αὐτὴν τὴν στιγμήν. Δὲν δύνασθε, ὅμως, δὲν σᾶς ἐπιτρέπεται νὰ μὲ καλέσητε διὰ νὰ μὲ βιάσητε νὰ μετάσχω, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, τῶν εὐθυνῶν σας εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ πολέμου, εὐθυνῶν τὰς ὁποίας δὲν συμμερίζομαι. Πρὸ πάντων δέ, ὅταν δὲν συμφωνῶ μετὰ τὴν ἰδέαν τοῦ πολέμου αὐτοῦ, οὔτε μετὰ τὸν τρόπον πού διεξήχθη, οὔτε μετὰ τὴν ἀδράνειαν μετὰ τὸν περυσινὸν Νοέμβριον, οὔτε μετὰ τὸ σχέδιον ἐκστρατείας, οὔτε μετὰ ὅσα σκέπτεσθε νὰ κάμετε, οὔτε μετὰ τὴν πολιτικὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ, οὔτε κἀν μετὰ τὴν ἀνάγκην του. Πῶς, ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους, ἀπαιτεῖτε νὰ γίνω συνυπεύθυνος μετὰ σᾶς; Ἀποταθῆτε εἰς ἐκείνους μετὰ τοὺς ὁποίους συμφωνεῖτε μέχρι τοῦδε εἰς ὅλα αὐτά. Ἄν ἐδεχόμεν, θὰ ἤμουν εἰς οὐτιδανὸς ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ κερδίσῃ μίαν ἐξέχουσαν θέσιν, διὰ νὰ λάμψῃ, δέχεται νὰ ἐργασθῇ παρὰ τὴν συνείδησίν του. Δὲν θὰ τὸ κάμω ποτέ. Εἰς τὸ παρελθόν, ὑποχωρῶν εἰς ὁμοίας πιέσεις μετὰ ἐκείνας τὰς ὁποίας μετὰ πνέετε τώρα, συνειργάσθη καὶ εἰς πράγματα ἐναντία μετὰ ἐκεῖνα πού ἐπρέσβευεν ἡ συνείδησίς μου. Ἐσφαλᾶ. Καὶ μετενόησα. Ἄλλὰ τώρα δὲν τὸ κάμνω πλέον. Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ. Ἄς εἰπῆτε ὅ,τι θέλετε, ἄς εἰπῆ ὁ κόσμος ὅ,τι θέλει δι' ἐμέ. Δὲν μετέχω ἔργου μετὰ τὸ ὅποιον δὲν συμφωνεῖ ἡ συνείδησίς μου.

Λέγει ὁ κ. Θεοτόκης: Μὰ ἀκριβῶς ὁ κόσμος ἔχει πεποιθήσιν εἰς σέ. Ὅτι σὺ εἴμπορεῖς νὰ βγάλῃς πέρα τὸ ἔργον.

Ἄπαντῶ: Καὶ ἀκριβῶς διότι γνωρίζω, ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργον θὰ ἀγάγῃ εἰς ὄλεθρον τὸν κόσμον, δὲν ἀναλαμβάνω νὰ τὸ διευθύνω.

Θεοτόκης: Μὰ ἓνας ἀξιωματικός...

Ἐγώ: Μὰ τὰ εἶπαμε αὐτά, Θεοτόκη. Δὲν εἶμαι ἀξιωματικός. Πρέπει νὰ συνηθίσῃς ἐπὶ τέλους μετὰ αὐτὴν τὴν ἰδέαν, ὅτι δὲν εἶμαι ἀξιωματικός. Θέλεις καὶ κάτι ἄλλο; Δὲν εἶμαι οὔτε καὶ στρατιώτης. Μέσα μου ἔπαυσα νὰ εἶμαι στρατιώτης. Εἶδα πολλά, ἠγνόησα περισσότερα, καὶ ἔπαυσα πλέον νὰ δίδω τὸν ἑαυτόν μου ὡς ἀφωσιωμένος ἄνθρωπος...

Λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Λοιπὸν ἐπιμένεις, ὅτι δὲν εἴμπορεῖ νὰ νικήσωμεν; Φρονεῖς, ὅτι ἂν ἐπιτεθῶμεν τώρα, θὰ ἀποκρουσθῶμεν; Ὅθι ἤτθῶμεν;

Ἀπήνησα: Δὲν εἶπα αὐτό. Ἐγὼ σᾶς ὠμίλησα περὶ ὅλου τοῦ πολέμου, καὶ ὄχι εἰδικῶς διὰ τὴν μάχην κατὰ τοῦ Ἐσκή-Σεχέρ. Σᾶς τὸ ἀνέπτυξα. Σᾶς ἐξήγησα τὰς ἰδέας μου ἐν περιπτώσει νίκης εἰς Ἐσκή-Σεχέρ καὶ προελά-

σεως. Τὸν ὅλον πόλεμον δὲν δύναμεθα νὰ νικήσωμεν στρατιωτικῶς, ὄχι τὴν μάχην τὴν ἐπικειμένην. Καὶ αὐτὴ εἶναι δυσχερὲς νὰ κερδηθῇ, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ νίκη. Ἄλλὰ τὰ ἔπειτα;

Ἄπαντᾶ ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης: Δῶσε μας τὴν μάχην αὐτὴν, καὶ τὸ ἔπειτα εἶναι δική μας δουλειά.

Ἄπαντῶ: Δὲν εἶναι καθόλου δική σας δουλειά, ἀφοῦ ἐγὼ θὰ εἶμαι ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου. Θὰ εἶναι δική μου δουλειά τὸ ἔπειτα. Καὶ περὶ αὐτοῦ πρόκειται. Ἐκεῖ κοκκαλώνομεν.

Πρωτοπαπαδάκης: Δῶσε μας τώρα τὴν νίκην, καὶ ἡμεῖς κλείομεν ἀμέσως εἰρήνην. Δὲν εἶναι ἔτσι, Δημητράκη;

Βεβαίως, ἀπαντᾶ ὁ Γούναρης.

Ἐγώ: Πῶς κλείετε ἀμέσως εἰρήνην; Φαντάζεσθε ὅτι ὁ Κεμάλ θὰ ἐνδώσῃ διὰ τὴν Σμύρνην; Οὔτε πρόκειται νὰ κερδίσωμεν νίκην κατὰ κράτος.

Πρωτοπαπαδάκης: Οὔτε θὰ ἐπιμείνωμεν διὰ τὴν Σμύρνην. Ὅθι κάμωμεν παραχωρήσεις. Ἄλλὰ οἱ συμβιβασμοὶ οὗτοι, οἱ ὁποῖοι τώρα, μετὰ τὴν ἤτταν τοῦ Ἐσκή-Σεχέρ, θὰ ἦσαν καταστρεπτικοὶ διὰ τὸ ἠθικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ θὰ ἐξήγειραν ἴσως ἐπανάστασιν ἐν Ἑλλάδι, μετὰ μίαν νίκην θὰ ἐγίνοντο ἀμέσως δεκτοὶ ἀπὸ τὸν λαόν.

Ἐγώ: Τί φαντάζεσθε; Φαντάζεσθε μετὰ μίαν νίκην τί θὰ ἀπαιτῆ ἀπὸ σᾶς ἡ Βενιζελικὴ μερίς; ἡ ἀντιπολίτευσις τοῦ Στράτου καὶ τῶν ἄλλων; Νὰ πάρετε ὅλην τὴν Μ. Ἀσίαν! Φαντάζεσθε ὅτι θὰ χαλιναγωγῆσθε τότε τὸν μαινόμενον λαόν; Φαντάζεσθε, ὅτι θὰ τοῦ εἰπῆτε: Ἐχυσά ποταμὸν αἵματος, ἄς ἀποχωρήσωμεν τώρα καὶ ἄς δεχθῶμεν ἐκεῖνο πού ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ ἔχωμεν καὶ χωρὶς τόσας θυσίας. Καὶ ὅτι αὐτὸς θὰ τὸ δεχθῇ; Τότε θὰ ἔχετε ἐπανάστασιν. Λοιπὸν, ὅπως παρασύρεσθε καὶ ρυμουλκεῖσθε τώρα, θὰ παρασυρθῆτε καὶ θὰ ρυμουλκηθῆτε μετὰ μίαν νίκην ἀκόμη περισσότερον.

Πρωτοπαπαδάκης: Τί σὲ μέλει ἐσένα; Δῶσε μας τὴν νίκην καὶ τὰ ἄλλα εἶναι δική μας δουλειά.

Ἐγώ: Μὲ μέλει καὶ πολὺ. Πρῶτον δὲν ἔχω καμίαν βεβαιότητα διὰ τὴν νίκην αὐτὴν. Ἐπειτα πῶς, θὰ κάμωμεν κανὲν συμβόλαιον, τὸ ὅποιον θὰ λήγῃ μετὰ τὴν πρώτην μάχην; Ἐὰν παρελάβανον ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, θὰ διηύθυνον ὅλον τὸν πόλεμον, δι' ὅσον καιρὸν διαρκέσῃ. Καὶ πρὶν παραλάβω, ὀφείλω νὰ σκεφθῶ διὰ τὴν διεξαγωγὴν ὅλου τοῦ πολέμου καὶ ὄχι διὰ τὴν πρώτην μάχην. Μετὰ τὴν πρώτην νίκην, ἐὰν σεῖς δὲν ἐκάμνατε εἰρήνην συμβιβαστικὴν, τί θὰ ἔπρεπε νὰ κάμω ἐγώ; Νὰ παραιτηθῶ τότε καὶ νὰ ἀφήσω μίαν ἡμέραν εἰς τὴν μέσην τοῦ πολέμου τὸν στρατὸν ἀδιοίκητον; Δὲν εἶναι δυνατὰ αὐτά.

Μὴ λησμονῆτε τί περιμένει ὁ κόσμος ἀπὸ ἐμέ, ἂν ἀναλάβω. Ὅθι σᾶς κάμω μίαν πρότασιν, ἐπρόσθεσα ἀποτεινόμενος εἰς ὅλους. Δέχεσθε νὰ ἀναλάβω, ἀφοῦ πρῶτα κάμω μίαν δῆλωσιν εἰς τὰς ἐφημερίδας, νὰ χαρακτη-

ρίσω τὰ γεγονότα μέχρι τοῦδε καὶ τὴν κατάστασιν ὡς τὴν βλέπω, καὶ νὰ καθορίσω, ὅτι δὲν πολεμοῦμεν διὰ νὰ κατακτήσωμεν τὴν Μ. Ἀσίαν, οὔτε κἀν τὰ ἐπιδικασθέντα διὰ τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἀλλὰ μόνον χάριν τῆς τιμῆς τῶν ὅπλων, καὶ ἂν ἀνακτήσωμεν αὐτήν, θὰ σταματήσωμεν τὸν πόλεμον, συμβιβασζόμενοι μὲ τοὺς Τούρκους;

Μοῦ ἀπαντοῦν: Δὲν εἰμπορεῖ νὰ γίνῃ αὐτό.

Τότε λέγω: "Ὡστε ἐγὼ πρέπει νὰ ἀφήσω τὸν λαὸν ἐν τῇ ἀπάτῃ; Δὲν τὸ κάμνω αὐτό. Δὲν ἀναλαμβάνω τότε.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης λέγει τότε: Εἰμπορεῖς νὰ κάμῃς ἓνα ὑπόμνημα καὶ νὰ τὰ εἰπῆς αὐτά.

Ἐγώ: Τί ὠφελεῖ τὸ ὑπόμνημα; Νὰ τὸ κάμω τώρα τὸ ὑπόμνημα καὶ νὰ τὸ δημοσιεύσω;

Πρωτοπαπαδάκης: Πρὶν ἀναλάβῃς; "Ὁχι. Νὰ τὸ κάμῃς ἀφοῦ ἀναλάβῃς, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ διὰ τὴν Κυβέρνησιν, ὅχι νὰ δημοσιευθῇ.

Ἐγώ: Διὰ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ ἀρχεῖον; Ἀστεινόμεθα;

Ἐπῆλθε βραχεῖα διακοπή. "Ὅλοι ἡμεθα ἐν στενοχωρίᾳ καὶ ἀδημονίᾳ. Ἦτο πολὺ ἀτυχῆς ἡ ἰδέα ἐκείνου ὅστις ἐπροκάλεσε τὴν συνάθροισιν αὐτήν.

Ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος ἀνεμνήσθη τότε τῆς πολιορκίας τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ὅτι τότε εὐρέθη τὸ Κράτος εἰς ὁμοίαν ἀμηχανίαν, καὶ τότε ἐξῆλθε τῆς ἀμηχανίας διὰ τῆς ἀποστολῆς εἰς Ἡπειρον τοῦ Βασιλέως, τοῦ Ἐπιτελείου, ἀνασυνεκροτήθη ὁ στρατός, ἐλήφθησαν ὅσα μέτρα ἔδει νὰ ληφθῶσι, καὶ ἐνίκησαμεν.

Τοῦ ἀπήντησα τότε, ὅτι εἰς τὰ Ἰωάννινα εὐρίσκειτο ἓνας στρατός ἐχθρικός ἀποκλεισμένος, ἄνευ πόρων, ἄνευ ἀνεφοδιασμοῦ. Καὶ ἡ νίκη μας ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ἐξάντλησίν του. Καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς ἐπεδιώξαμεν. Εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν δὲν εἶναι διόλου τὸ ἴδιον. Ὁ Κεμάλ δύναται νὰ ἀνεφοδιάζεται. Ἐπειτα τὰ Ἰωάννινα ἦσαν τέρμα, ἡ κατάληψις των ἦτο καὶ τὸ τέρμα τῆς ἐκστρατείας. Τότε, ἐνθυμεῖσθε, μόνος μου ἀνέλαβον τὴν εὐθύνην ἀπέναντι τοῦ Βασιλέως τῆς πτώσεως τῶν Ἰωαννίνων, καὶ ἐζήτησα νὰ φύγω ἀπὸ τὸ Λονδῖνον, ἀκριβῶς πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Τώρα εἶναι τὸ ἀντίθετον.

Μὰ τί νομίζεις, μοῦ λέγει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης, μὲ πικρόχολον ὕφος, τί ἐλπίζεις, χωρίζων τὴν εὐθύνην σου ἀπὸ τὴν ἰδικήν μας. Ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας ὅλος ὁ κόσμος θὰ τὰ ἔχῃ μαζί σου, δὲν θὰ σοῦ τὸ συγχωρήσουν ποτὲ οἱ Ἕλληνες ὅτι δὲν μετέχεις τῆς ἐκστρατείας. Καὶ δὲν θὰ κερδίσης τίποτε.

Ἐγώ: Δὲν ζητῶ νὰ κερδίσω τίποτε. Δὲν ζητῶ ἄλλο τίποτε, παρὰ νὰ βαδίσω σύμφωνα μὲ τὰς ἰδέας μου καὶ τὴν συνείδησίν μου. Ἀξιώματα δὲν ζητῶ.

Πρωτοπαπαδάκης: Εἰμπορεῖ καμιὰ ἡμέρα νὰ ἰδῆς τὸν κόσμον νὰ ἔλθῃ

ἐν διαδηλώσει εἰς τὸ σπίτι σου καὶ νὰ σοῦ ζητᾶ νὰ ἐπανέλθῃς εἰς τὸν στρατόν.

Ἐγώ: Θὰ ὀμιλήσω εἰς τὸν κόσμον. Καὶ θὰ τοῦ ἐξηγήσω τότε τὸ συμφέρον του καὶ θὰ τοῦ εἰπῶ ὅλα ὅσα λέγω ἐδῶ καὶ περισσότερα καὶ τραχύτερα, καὶ θὰ ἰδοῦμε τότε ποῦ θὰ στραφῇ ἡ διαδήλωσις.

Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης λέγει θυμωμένος: "Ἄν ἀποτύχωμεν, θὰ συγκαταστραφῆς καὶ σύ. Διότι ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέγερσις θὰ φέρῃ τὸν Βενιζέλου.

Προσθέτει ὁ κ. Γούναρης, ξεσπῶν πλέον: Ἐμὲ προσωπικῶς τί μὲ μέλει; Ἐνας ἄνθρωπος εἶμαι. Δὲν ἔχω παρὰ νὰ πάρω τὸν δρόμον μου ὅπουδῆποτε. Ἀλίμονον σὲ σᾶς ποῦ ἔχετε δεσμούς καὶ περιορίαν.

Ἀπαντῶ ἐντόνως: Μὴν ταράττεσθε. Ὁ Βενιζέλος δὲν ἐπανέρχεται. Ἀλλὰ, καὶ ἂν ἐπανήρχετο, διότι θὰ τὸν ἤθελε ὁ λαός, ἐγὼ δὲν τὸν φοβοῦμαι. Εἰς τὸ κάτω-κάτω, ἐὰν μόνον διὰ τοῦ Βενιζέλου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ σωθῇ ἡ Ἑλλάς, ἄς ἔλθῃ ὁ Βενιζέλος. Πρέπει νὰ ὑπάγῃ ὁ τόπος μας εἰς τὸν διάβολον, διὰ νὰ μὴ ἔλθῃ ὁ Βενιζέλος; Ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ὑποθέσεις. Οὔτε ὁ Βενιζέλος εἶναι ἐκεῖνος ποῦ θὰ ἔσωζε τὴν Ἑλλάδα, οὔτε ὁ λαός θὰ πέσῃ εἰς τὰ πόδια του ποτέ. Ἀφήστε τα αὐτά.

Λέγει ὁ Πρωτοπαπαδάκης: Μὴ δεχόμενος ζημιώνεις τὸν ἑαυτὸν σου, ἡ ἀποτυχία μας εἶναι ἀποτυχία τοῦ καθεστώτος, καὶ δὲν θὰ ὠφεληθῆς σὺ ἀπὸ αὐτό.

Ἀπαντῶ θυμωμένος: Μὴ μὲ φαντάζεσαι τόσον οὐτιδανὸν διὰ νὰ ἐλπίζω νὰ ὠφεληθῶ ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τοῦ τόπου μας. Σοῦ ἐπαναλαμβάνω δὲν ζητῶ τίποτε. Δὲν ζητῶ, παρὰ νὰ βαδίσω σύμφωνα μὲ τὴν συνείδησίν μου. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη μου φιλοδοξία.

Πρωτοπαπαδάκης: Καλὰ, θὰ ἰδῆς. Οὔτε βουλευτὴν δὲν θὰ σὲ ἐκλέξουν οἱ συμπολίται σου.

Ἐγώ: Δὲν μὲ μέλει. Ἀδιαφορῶ.

Πρωτοπαπαδάκης: Δὲν σὲ μέλει; Δὲν τὸ ἐπιδιώκεις;

Ἐγώ: "Ὁχι. Διόλου.

Πρωτοπαπαδάκης: Τότε... καλὰ. Καὶ ἔκαμε μίαν κίνησιν τῶν ὤμων, ὡσὰν νὰ ἔλεγε: Τότε εἶσαι πράγματι ἐλεύθερος νὰ κάνῃς ὅ,τι θέλεις.

Λέγω τότε: Δὲν θὰ ἀναλάβω ποτὲ ὑπηρεσίαν, ἐὰν δὲν εἶμαι σύμφωνος μὲ τὸ ἔργον ποῦ θὰ διεξαχθῇ. Δι' αὐτὸ παρητήθην τοῦ στρατιωτικοῦ μου ἀξιώματος, διὰ νὰ ἀποκτήσω αὐτὴν τὴν πολυτίμον ἐλευθερίαν.

Μοῦ λέγει ὁ κ. Γούναρης, μὲ κάποιον πείσμα: Ἐχεις ὅμως τὴν ὑποχρέωσιν, εἴτε συμφωνεῖς, εἴτε ὅχι, νὰ παράσχῃς τὴν ὑπηρεσίαν σου, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀντιρρήσεως, ὅταν σοῦ ζητῇ τοῦτο ὁ τόπος σου.

Ἐγώ: Ἡ πατρίς θέλετε νὰ εἰπῆτε.

Γούναρης: Ἡ Πατρίς, μάλιστα ἡ πατρίς. Ὄφείλεις νὰ ὑπακούσης.

Ἀπαντῶ ἐντόνως καὶ ὀρθίος: Ἡ Πατρίς, κ. Πρόεδρε, εἶναι ἰδέα. Δὲν λαμβάνει τὸ σχῆμα καὶ τὴν φωνὴν τοῦ Α ἢ τοῦ Β προσώπου. Εἶναι ἰδέα

καὶ ὀμιλεῖ εἰς τὰς καρδίας μας, εἰς καθένα χωριστά. Καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἀντιλαμβάνεται τὴν φωνὴν τῆς μέσα του. Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ τί τοῦ λέγει. Καὶ ἕκαστος ἐξ ἡμῶν τὴν ὑπηρετεῖ ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται. Τὴν πατρίδα του ὑπηρετεῖ ὁ μοναρχικός, τὴν πατρίδα του ὁ δημοκράτης, τὴν πατρίδα του ὁ Κάιζερ, ὁ Χίνδεμπουργκ, τὴν πατρίδα του ὁ Κάουτσκη, ὁ Λόυδ Τζώρτζ, ὁ Χένδερσον, ὁ Κλεμανσώ καὶ ὁ Ζωρές, τὴν πατρίδα του ὁ Τσάρος, τὴν πατρίδα του ὁ μπολσεβίκος, τὴν πατρίδα του ὁ Κωνσταντῖνος, τὴν πατρίδα σεῖς, τὴν πατρίδα καὶ ὁ Βενιζέλος.

Γούναρης: Ὁ καθεὶς σύμφωνα με τὰς ἀντιλήψεις του.

Ἐγώ: Ἀκριβῶς. Τὴν πατρίδα μου ὑπηρετῶ καὶ ἐγώ, σύμφωνα με τὰς ἀντιλήψεις μου καὶ σύμφωνα με τὴν συνείδησίν μου, ὅπως ἐγὼ αἰσθάνομαι τὸ συμφέρον τῆς. Ὅχι ὅπως σεῖς, ἢ ὅποιος ἄλλος, φαντάζεσθε ὅτι πρέπει νὰ κάμω. Ξεύρω καλὰ τί κάμνω. Ἐχω καὶ ἐγὼ ἀντίληψιν τῶν συμφερόντων τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἄς μὴ συμφωνῶ μαζί σας.

Γούναρης: Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ συμφωνοῦμεν.

Ἐγώ: Τότε, λοιπόν; Πρέπει λοιπόν, ἐπειδὴ μία φορά ὑπῆρξα ἀξιωματικός, νὰ εἶμαι καταδικασμένος διὰ βίου νὰ εἶμαι ὄργανον τῶν σχεδίων ἄλλων, ὅταν ἐγὼ αἰσθάνομαι, ἀκριβῶς πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος, ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνω ὄργανον; Ὅταν ἔχω καὶ ἐγὼ τὰς ιδέας καὶ τὰς σκέψεις μου; Ποῖος κινδυνεύει; Κινδυνεύει ἡ πατρίς; Κάθε ἄλλο! Κινδυνεύει μία πολιτικὴ ὠρισμένη, μία πολιτικὴ τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ ἡ Ἑλλάς, χωρὶς νὰ κινδυνεύσῃ ἡ Πατρίς. Κινδυνεύει, ἂν θέλετε, ἡ Κυβέρνησις. Ἔστω, τὸ καθεστῶς. Ὅχι ὅμως ἡ πατρίς. Καὶ διατί ἐγὼ πρέπει νὰ ἐνεργήσω τότε παρὰ τὴν συνείδησίν μου, διὰ νὰ ὑπηρετήσω ιδέας τὰς ὁποίας ἐγὼ δὲν θεωρῶ συμφερούσας εἰς τὴν πατρίδα; Ἐπειδὴ μοῦ τὰς ζητεῖτε σεῖς; Ἀλλὰ ἐγὼ εἶμαι ἀποφασισμένος, καὶ ἂν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ κοινοῦ μοῦ ζητήσουν κάτι τὸ ὁποῖον ἐγὼ νὰ θεωρῶ ἀσύμφορον, νὰ μὴ τὸ κάμω, καὶ ἄς με καταδικάσουν ὅλοι.

Τότε μοῦ λέγει ὁ Πρωτοπαπαδάκης: Θὰ σὲ καταδικάσουν ὅλοι.

Ἐγώ: Ἔστω. Θὰ ἔχω ὅμως ἡσυχον τὴν συνείδησίν μου, ὅτι ἕκαμα τὸ καθῆκον μου.

Πρωτοπαπαδάκης: Οἱ συμπολιῖται σου δὲν θὰ σοῦ συγχωροῦσαν ποτὲ τὴν ἄρνησίν σου.

Ἐγώ: Τί δὲν θὰ μοῦ συγχωρήσουν;

Πρωτοπαπαδάκης: Τὸ ὅτι δὲν ἠθέλησες νὰ συμμετάσχεις τοῦ πολέμου.

Ἐγώ: Μὰ με συγχωρεῖς, κ. Πρωτοπαπαδάκη, εἶπα ὠργισμένος. Ποῖος σοῦ εἶπε, ὅτι ἀρνοῦμαι νὰ μετάσχω τοῦ πολέμου; Ἀρνοῦμαι νὰ ἀναλάβω ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου, ἀρνοῦμαι νὰ ἀναλάβω τὴν εὐθύνην τῆς διευθύνσεως τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος εἶναι παρὰ τὰς ιδέας μου, διότι δὲν συμφωνοῦμεν εἰς τίποτε. Ἀλλὰ δὲν ἀρνοῦμαι νὰ ὑπάγω εἰς τὸν πόλεμον. Ἐκαμα καὶ προηγουμένως εἰς τὸν κ. Πρωθυπουργὸν τὴν δῆλωσιν, τὴν ὁποίαν καὶ τώρα

κάμνω ἐνώπιον ὅλων σας. Δέχομαι νὰ ἀνακληθῶ εἰς τὸν στρατὸν καὶ νὰ ἀναλάβω ὑπηρεσίαν μάχιμον, διοικητοῦ οἰασθήποτε μονάδος. Νὰ ἐνεργήσω ὡς πολεμιστῆς. Τὸ δέχομαι ἀμέσως, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἀντιρρήσεως.

Πρωτοπαπαδάκης: Λοιπόν, δέχεσαι νὰ σὲ ἀνακαλέσωμεν ἀμέσως καὶ νὰ σὲ τοποθετήσωμεν διοικητὴν μεραρχίας;

Ἐγώ: Τὸ δέχομαι ἀμέσως.

Καὶ ἐννοεῖται, προσθέτει ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης με ὕφος ἀθῶον, ἔπειτα θὰ δυνάμεθα νὰ σὲ πάρωμεν ἀπὸ τὴν μεραρχίαν καὶ νὰ σὲ τοποθετήσωμεν ὀπουδήποτε, π. χ. εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον ὡς ἀρχηγόν.

Ὁργίσθη καὶ τοῦ λέγω: Μὰ τί εἶναι αὐτὰ ποῦ λέτε, κ. Πρωτοπαπαδάκη, ἀστειευόμεθα;

Τότε τί νὰ σὲ κάμωμεν εἰς τὴν μεραρχίαν; λέγει ἡσύχως ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης.

Ὁ κ. Θεοτόκης μοῦ λέγει τότε: Δέξου, καημένε Μεταξᾶ, νὰ ἀναλάβης. Κάμε αὐτὸ τὸ beau geste.

Ἐνοχληθεὶς ἀπὸ τὴν λέξιν geste, ἡ ὁποία μοῦ ἐνεθύμισε παρῳχημένας ἀνοησίας, τοῦ ἀπαντῶ: Ἐγώ, Θεοτόκη μου, δὲν συνηθίζω νὰ κάμνω gestes, συνηθίζω νὰ κάμνω πράξεις λελογισμένας καὶ μεμετρημένας, καὶ νὰ ἀναλαμβάνω τὴν εὐθύνην των. Ἀλλὰ μόνον τῶν ἰδίων ἐμοῦ πράξεων.

Τότε ὁ κ. Γούναρης, ὅστις εἰσίγα, μοῦ ἀποτείνεται ἐντόνως καὶ ὠργισμένος. Καὶ ἐπὶ τέλους, μοῦ λέγει, πρέπει νὰ συλλογισθῆς ὅτι ὀμιλοῦμεν μὲν ἐδῶ ὡς συνδεδέμενοι διὰ φιλικῶν σχέσεων, ἀλλὰ ἡμεῖς οἱ τρεῖς εἴμεθα καὶ κάτι ἄλλο, ποῦ δὲν εἶσαι σύ. Εἴμεθα Κυβέρνησις. Καὶ ἔχομεν δικαίωματα. Καὶ δικαιοῦμεθα νὰ σὲ ἀνακαλέσωμεν εἰς τὸν στρατὸν, ἂν θέλωμεν. Καί, ἂν τολμᾶς, μὴν ὑπακούσης.

Οἱ ἄλλοι ἐκοιτάχθησαν με ὕφος ἱκανοποιημένον.

Μόνον ὁ κ. Ἐξαδάκτυλος εἶχεν ἐσκυμμένην τὴν κεφαλὴν μελαγχολικός. Συνεκρατήθη καὶ ἀπήντησα ἡσύχως. Ἐχετε τὸ δικαίωμα καὶ θὰ ὑπακούσω.

Λοιπόν, ἀνακράζει ὁ κ. Γούναρης, ἔτι μᾶλλον ὠργισμένος καὶ κτυπῶν τὸν γρόνθον του ἐπὶ τινος τραπεζίου, τί μᾶς λέγεις τόσῃ ὥραν;

Ἀπήντησα ἡσύχως: Ἐχετε τὸ δικαίωμα νὰ με ἀνακαλέσητε καὶ νὰ μοῦ ἀναθέσητε ὑπηρεσίαν τοῦ βαθμοῦ μου καὶ ὄχι ἄλλην.

Ἐξακολουθεῖ ὁ κ. Γούναρης ἐν ὀργῇ: Τοῦ βαθμοῦ σου! Τοῦ βαθμοῦ σου! Τί ἐννοεῖς; Ὑποστράτηγον; Ὅχι, βέβαια, ὑποστράτηγου. Διότι μὴ λησμονεῖς πῶς ἔγινες ὑποστράτηγος!

Ἀπήντησα ἡσύχως καὶ ψυχραιμότατα. Μὲ ἐκάματε ὑποστράτηγον διὰ νὰ φύγω ἀπὸ τὸν στρατόν.

Ἀπήντησε πάντοτε ἐν ὀργῇ: Μάλιστα! Διὰ νὰ φύγης! Διότι, ἂν δὲν ἐφευγες, ἂν ἔμενες εἰς τὸν στρατόν, δὲν θὰ ἦσουν τώρα ὑποστράτηγος, διότι θὰ ὑπῆρχον ἄλλοι ἀρχαιότεροί σου, τοὺς ὁποίους δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπερπη-

δήσης! Θὰ ἦσουν τώρα συνταγματάρχης.

Ἐγὼ ἠρώτησα πάντοτε ψύχραιμος: Τί θέλετε νὰ εἰπῆτε μὲ αὐτό;

Ἀπήντησε: Θέλω νὰ εἰπῶ, ὅτι, ἀνακαλούμενος τώρα, δὲν θὰ κάμῃς ὑπηρεσίαν ὑποστρατήγου, ἀλλὰ τοῦ βαθμοῦ πού εἶχες, ἂν ἔμενες ἐν τῷ στρατῷ. Καὶ ἦτο λίαν τεταραγμένος ἐκ τῆς ὀργῆς.

Δηλαδή συνταγματάρχου, ἀπήντησα ἡσύχως.

Ναί, συνταγματάρχου, ἀπήντησε ἐντόνως.

Καὶ τότε, τοῦ λέγω μὲ ἔντονον ὕφος, καὶ τότε πῶς μοῦ ζητεῖτε νὰ σᾶς κάμω ὑπηρεσίαν ἀρχιστρατήγου; Μοῦ ἀρνεῖσθε καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ ὑποστρατήγου, τὸν ὁποῖον ἐδώσατε εἰς κάθε ἀνικανότητα, καὶ ζητεῖτε ἀπὸ ἐμὲ τὸ ἔργον τοῦ ἀρχιστρατήγου; Διότι αὐτὸ μοῦ ζητεῖτε κατ' οὐσίαν μὲ τὸ νὰ ἀναλάβω ἀρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου.

Μοῦ λέγει, κάπως δισταζών: Εἰς τοὺς πολέμους τοῦ 12 καὶ 13 τί βαθμὸν εἶχες;

Ἀπαντῶ: Λοχαγοῦ.

Γούναρης: Καὶ τί ὑπηρεσίαν ἔκαμες;

Ἐγὼ: Διηύθυνα τὰς ἐπιχειρήσεις. Καὶ ἐγερθεὶς ὄρθιος καὶ μὲ ὀργὴν καὶ ἀγανάκτησιν τοῦ λέγω: Δηλαδή ἔκαμα ἔργον συνταγματάρχου, τουλάχιστον. Καθαυτὸ ἔργον μεγαλύτερου βαθμοῦ. Καὶ ἤμουν λοχαγός!

Ἐπεμβαίνει ὁ κ. Θεοτόκης καὶ μοῦ λέγει: Αὐτὸ ἐγένετο, διότι δὲν ὑπῆρχον οἱ ἀνώτεροι βαθμοφόροι.

Κύριε Θεοτόκη, ἐξηκολούθησα μὲ ἀγανάκτησιν, δὲν ἤξεύρεις τὰ πραγματά, δὲν ἦσουν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρχον οἱ βαθμοφόροι, ἀλλ' ἦσαν ἀνίκανοι διὰ τὸ ἔργον των. Τὸν βαθμὸν τὸν ἔδιδε τὸ κράτος εἰς ἄλλους καὶ τὴν ἐργασίαν τὴν ἐζήτει ἀπὸ ἐμὲ. Καὶ ἐμὲ διετῆρει εἰς τὰς μικροτέρας βαθμίδας τῆς ἱεραρχίας, διὰ νὰ μὴ τύχη καὶ δυσσαρεστηθοῦν ἀκριβῶς ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων ἐγὼ ἔκαμνα τὸ ἔργον. Αὐτὸ εἶναι τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον ἐσεῖς ἐκπροσωπεῖτε καὶ ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου ὀμιλεῖτε καὶ μὲ ἀπειλεῖτε. Ἐνθυμεῖσαι, Ἐξαδάκτυλε, τὰ Γιάννινα; Ποῖος ἐπῆρε τὰ Γιάννινα; Ἐνθυμεῖσαι πού ἐπίεζες εἰς τὴν Λόντραν τὸν Βενιζέλον νὰ μὲ στείλῃ εἰς τὴν Φιλιππιάδα; Διότι, τοῦ ἔλεγες, μόνον ἐὰν ὑπάγῃ ἐκεῖ ὁ Μεταξᾶς, θὰ πέσουν τὰ Γιάννινα; Ἐπῆγα. Τὰ ἐπήραμεν. Δὲν μοῦ λές, σὲ παρακαλῶ, τί ἔγινε μετὰ τὴν ἄλωσιν; Ἐνθυμεῖσαι πού ἐσκορπίσθησαν οἱ προβιβασμοί; τὰ παράσημα, τὰ κορδόνια τῶν ὑπασπιστῶν; Τί ἐπῆρες ἐσύ, πού ἐσπασες ὑπηρετῶν, πού σοῦ ὀφείλονται τόσα καὶ τόσα, πού ἐθυσίασες πάντοτε τὸν ἑαυτὸν σου εἰς κάθε περίστασιν; Τί ἔχεις τώρα; Τὰ παιδιά σου δὲν εἶναι στρατηγοί; Σὲ ἔκαμαν στρατηγόν; Σὲ ἐτίμησαν μὲ τίποτε; Τώρα, τώρα πού τὴν ὑπηρετεῖς; Τί κάθεσαι ἔτσι σκυφτός καὶ κίτρινος, καὶ δὲν τολμᾶς νὰ μιλήσης; Σήκωσε τὸ κεφάλι σου! Σήκω ἐπάνω! Κοίταξέ τους ἐδῶ κατὰ πρόσωπον τοὺς κυρίους ἐδῶ πέρα, καὶ εἰπέ τους τί εἶναι τὸ κράτος, ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου ἔρχονται νὰ μᾶς ὀμιλήσουν! Εἰπέ τους τὴν ἀλήθειαν.

ἽΟλοι ἔμειναν ἀναυδοί. Ὁ Ἐξαδάκτυλος, ὠχρός, ἐκοίταζε κατὰ γῆς.

Ἐξηκολούθησα λυσσῶν: Ἀκόμη καὶ τώρα πού ἐκρεμασθήκατε εἰς ἐμέ, κλαίγετε τὸν βαθμὸν πού μοῦ ἐδώσατε διὰ νὰ φύγω, βαθμὸν πού τὸν ἐδίδατε εἰς ὄλους τοὺς στασίμους, τοὺς φεύγοντας ἀπὸ τὸν στρατόν. Καὶ μοῦ τὸν ἐδώσατε μὲ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς διαδικασίαν. Καὶ αὐτὸν τὸν βαθμὸν τὸν κλαίγετε τώρα! Μὰ εἶναι νὰ μὴν ἀγανακτῆ κανεὶς; Σᾶς τὸ λέγω καθαρά. Ἀπέναντι τοιοῦτου κράτους εἶμαι καὶ ἐγὼ ἀντάρτης! Ναί, εἶμαι ἀντάρτης! Τολμήσατε νὰ βάλετε χέρι ἐπάνω μου!

Οὐδεὶς ὠμίλει πλέον.

Δὲν σᾶς τὰ λέγω αὐτά, εἶπα ἡσυχώτερος, ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν κ. Γούναρην, ὡς παράπονα, τὰ ὁποῖα μὲ κάμνουν τώρα νὰ ἀρνοῦμαι νὰ ἐπανέλθω. Ὅχι. Διατί δὲν θέλω νὰ ἀναλάβω τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἐπιτελείου, σᾶς τὸ ἐξήγησα προηγουμένως. Ἐὰν ἠρεθίσθην καὶ εἶπα ὅσα εἶπα, εἶναι διότι ἐθίξατε πράγματα, πού δὲν ἔπρεπε νὰ θιχθῶσι. Αὐτὰ ὅμως δὲν μὲ ἐπηρεάζουν καθόλου εἰς τὴν ἀπόφασίν μου. Ἐγὼ πλέον ἔφυγα ἀπὸ τὸν στρατόν. Τὰ παθήματα ὅμως ἐμοῦ καὶ τόσων ἄλλων χαρακτηρίζουν τὴν κατάστασιν. Καὶ σεῖς, κ. Θεοτόκη, πού διοικεῖτε τώρα τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, καλὸν νὰ ἔχετε αὐτὴν τὴν κατάστασιν ὑπ' ὄψιν σας. Ὅχι δι' ἐμέ. Ἐγὼ δὲν ἔχω ἀνάγκην πλέον καμίας. Ἀλλὰ δι' ἐκείνους πού μένουν. Δι' ἐκείνους πού εἰμπορεῖ νὰ φύγουν αὐριοῦ ἀπογοητευμένοι, καὶ τοὺς ὁποίους, ἀφοῦ φύγουν, εἰμπορεῖ νὰ ἀνακαλύψετε πῶς τοὺς ἔχετε ἀνάγκην.

Μετὰ τὸ ξέσχιμα αὐτό, ἡ ἡρεμία ἐπανῆλθε βραδέως. Ἀπεφύγαμεν ὅλοι νὰ ἐξακολουθήσωμεν τὴν γενικὴν συζήτησιν. Ἄλλ' ὠμίλει ὁ εἰς πρὸς τὸν ἄλλον ἰδιαιτέρως. Ὁ κ. Γούναρης ἀνεδίφει μερικὰ τηλεγραφήματα ἐκ τοῦ μετώπου, τὰ ὁποῖα εἶχε φέρει μεθ' ἑαυτοῦ, καὶ ὠμίλει ἰδιαιτέρως μὲ τὸν κ. Ἐξαδάκτυλον. Φαίνεται, ὅτι εἶχε λάβει τὰς εἰδήσεις περὶ ἐγκαταλείψεως τοῦ Ἀφιδν-Καρὰ-Χισάρ! Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ὠμίλει μαζί μου καὶ μὲ τὸν κ. Θεοτόκην μὲ τὴν κατάστασιν ὀπλισμοῦ ἀνὰ χεῖρας, ἀπορῶν πῶς, ἐνῶ εἶχαμεν 70 χιλ. μάνλιχερ, ὅλα ἐν Μ. Ἀσίᾳ ὅσα εἶχαμεν, ὁ Παπούλας ἐζήτει ὄπλα, ἐζήτει δηλ. νὰ τοῦ στέλλωνται οἱ ἄνδρες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀπλισμένου.

ἽΤετρα εἰσῆλθεν ὁ κ. Μάλωσης, διευθυντῆς τοῦ γραφείου τῆς Βουλῆς, καὶ ἤρχισε νὰ συνεργάζεται μὲ τὸν κ. Γούναρην. Ὁ κ. Πρωτοπαπαδάκης ἀπεσύρθη εἰς μίαν γωνίαν μὲ τὸν κ. Ἐξαδάκτυλον. Καὶ ὁ κ. Θεοτόκης εἰσῆλθε μαζί μου εἰς παρακείμενον δωμάτιον. Μοῦ λέγει: Ἐχεις ὅλα τὰ δίκαια τοῦ κόσμου, διὰ τὸν τρόπον πού σοῦ ἐφέρθη ἡ ὑπηρεσία. Ἀλλὰ τώρα δέξου νὰ ἀναλάβῃς καὶ θὰ τὰ κερδίσης ὅλα. Θὰ τὰ πάρῃς ὅλα μαζεμένα.

ἽΑπατᾶσαι, τοῦ ἀπήντησα. Δὲν θέλω πλέον τίποτε. Ἀπολύτως τίποτε. Φαντάζεσαι, ὅτι ἐπηρεάζομαι ἀπὸ τὰ ἐν τῷ στρατῷ παθήματά μου καὶ δὲν ἀναλαμβάνω; ἽΑπατᾶσαι. Ὅχι, δὲν μὲ γνωρίζεις καλά. Δὲν ἀναλαμβάνω, διότι αὐτὸ μοῦ ὑπαγορεύει ἡ συνείδησίς μου.

Μὰ τί νὰ γίνη, μοῦ λέγει. Καμιὰ φορά πρέπει νὰ παραβιάζῃ κανεὶς τὴν συνείδησίν του, χάριν γενικωτέρων συμφερόντων.

Ὅχι, τοῦ λέγω. Ἐγώ, τουλάχιστον, δὲν θὰ τὸ κάμω ποτέ. Σοῦ ἐπαναλαμβάνω τὸ ἔκαμα ἄλλοτε. Καὶ σοῦ διηγήθην διάφορα συμβάντα τοῦ παρελθόντος μου. Ἰδίως συμβάντα τινὰ ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1915 μέχρι Ἰουνίου τοῦ 1917, πού, ἂν ὑπερίσχυε ἡ γνώμη μου, θὰ ἤλλαζεν ὁ ροῦς τῶν γεγονότων, καὶ δὲν θὰ ὑφιστάμεθα ὅσα ὑπέστημεν. Ἐν τούτοις δὲν εἰσηκούσθην ἀπὸ ἐκείνους πού διηθύνουν τότε. Καὶ ἐγὼ δὲν παρητήθην τῆς συνεργασίας μὲ αὐτούς, δὲν ὑπερασπίσθην τὰς ιδέας μου, ὑπέκυψα, ἐξηκολούθουν συνεργαζόμενος, ὅπως ἔβγουν πέρα ιδέαι ἄλλων, πού ἤξευρα πὼς ἦσαν ὀλέθριαι. Συνήργησα εἰς πράγματα, παρὰ τὴν συνείδησίν μου, πού ἤξευρα πὼς θὰ μᾶς βλάψουν. Διὰ νὰ μὴ χωρίσωμεν, διὰ νὰ μὴν ἀρνηθῶ τὰς ὑπηρεσίας μου εἰς τοιαύτας κρίσιμους στιγμὰς τῆς πατρίδος. Δὲν τὸ κάμνω πλέον, τοῦ εἶπα. Δι' αὐτὸ παρητήθην, ἀφῆκα τὸ στάδιόν μου, τίς οἶδε τί μέλλον, διὰ νὰ ἔχω τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἀκολουθῶ τὰς ιδέας μου, καὶ νὰ ἀγωνίζωμαι δι' αὐτάς. Καὶ σεῖς θέλετε τώρα νὰ ἀπαρνηθῶ τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον ἐθυσίασα τόσα πράγματα.

Ἐξηκολούθησεν ἡ ὁμιλία εἰς αὐτὸν τὸν τόνον. Εἰς μίαν στιγμὴν ἡρεμίας, λέγει ὁμιλῶν πρὸς τὸν ἑαυτὸν του μὲ σιγανὴν φωνήν: «Τότε δὲν μένει ἄλλο παρὰ νὰ παραιτηθῶ ἐγὼ καὶ νὰ ἔλθῃς σὺ Ἵπουργός».

Ἀπήντησα μὲ τετριμμένον κομπλιμέντον, ἀποφεύγων νὰ δώσω ὠρισμένην ἀπάντησιν. Δὲν ἐπερίμενεν ἄλλωστε ἀπάντησίν μου. Ἦτο σκέψις ἐκφρασθεῖσα μεγαλοφώνως, καὶ ὄχι πρότασις.

Ἀνέμενα νὰ διευθυνθῇ εἰς τὸν Γούναρην καὶ νὰ τοῦ κάμῃ τὴν πρότασιν. Καὶ ἔμουν περίεργος νὰ ἰδῶ εἰς ποίαν ἀμηχανίαν θὰ περιήρχετο ὁ Γούναρης καὶ ποίας ἀφορμὰς θὰ εὑρίσκεν ὅπως ἀρνηθῇ, διότι ἤξευρα ὅτι δὲν τὸ ἤθελεν. Ἄλλ' οὔτε ὁ κ. Θεοτόκης μετέβη πρὸς τὸν κ. Γούναρην, οὔτε ἐπανέλαβε τὴν σκέψιν του.

Ἐφυγεν ὁ κ. Μάλωσης καὶ συνηθροίσθημεν ὅλοι πάλιν εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ κ. Πρωτοπαπαδάκη. Ἐκάθησα εἰς μίαν πολυθρόναν καὶ ἀκούμβησα τὸ κεφάλι μου εἰς τὰ χέρια μου. Ἦμουν κατάκοπος. Ἦτο σχεδὸν ἡ 2α μετὰ τὸ μεσονύκτιον. Ἐπὶ 4 ὥρας ὑφιστάμην συνεχῶς τὰς ἐπιθέσεις τεσσάρων ἀνθρώπων ὅπως μὲ βιάσουν εἰς ὅ,τι ἡ συνείδησίς μου ἀπέκρουε. Ὅλοι οἱ πειρασμοὶ μὲ ἐπίεσαν. Θέσεις μεγάλαι, βαθμοί, δόξα, κίνδυνος νὰ θεωρηθῶ ἀρνησίπατρις, κίνδυνος νὰ ἔχω τὴν κατακραυγὴν τοῦ κόσμου, νὰ χάσω καὶ ὄσσην ὑπόληψιν ἀπέκτησα, ἀπειλαὶ τοῦ Γούναρη. Ὅλα, ὅκα τὰ ἐδοκίμασα. Ἀντέσχον εἰς ὅλα, ἀλλὰ ἠσθάνομην βαρεῖαν κόπωσιν. Ἦσθάνομην ἐπὶ πλέον τὴν στενοχωρίαν νὰ εὑρίσκωμαι μὲ ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐχωρίσθην ψυχικῶς, ἢ μᾶλλον πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπεκάλυψα, ὅτι τίποτε κοινὸν δὲν ἔχομεν μαζί. Μὲ τοὺς ὁποίους ὅμως συνεδεόμην πρὶν. Ἦτο ἓνα κομμάτι τῆς ζωῆς μου, τὸ ὁποῖον ἐγένετο παρελθόν.

Μετὰ ὁμιλίας τινὰς, τοὺς ἔδωσα τὴν τελευταίαν συμβουλὴν νὰ κάμουν τὸν Ξενοφ. Στρατηγὸν ἀρχηγὸν τοῦ Ἐπιτελείου καὶ νὰ ἀποφύγουν τὸν Δούσμανην, ὁ ὁποῖος οὔτε ἱκανὸς ἦτο, καὶ πράγματα θὰ τοὺς ἐγέννα.

Ἐπειτα ἐχωρίσθημεν. Θὰ ἦτο περίπου 3 1/2 μετὰ τὸ μεσονύκτιον. Ὅταν ἐπέστρεψα εἰς τὸν οἶκον μου ἤρχιζε νὰ χαράζῃ. Μέσα μου ἦμουν εὐχαριστημένος, καὶ δὲν εὑρίσκα τίποτα νὰ μεμφθῶ ἑμαυτὸν.

Νέον Φάληρον. Συνεπληρώθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον
μέχρι 25 Μαΐου 1921.

30 Μαρτίου, Τρίτη

Ἐως μεσάνυκτα εἰς Χαλκοκονδύλη.— Σπίτι. Εἶμαι εὐχαριστημένος ὅτι ἀντέστην. Μέσα μου ὅμως μελαγχολῶ διότι χωρίζομαι μὲ ὄλους.— Ἀπόγευμα Φώντας¹. Τὰ ἴδια. Ἐδέχθη ὑπὸ Δούσμανην.— Σκέπτομαι δι' ἐπιστολὴν εἰς «Ν. Ἡμέραν». Μὲ Χαλκοκονδύλην. Ἀναβάλλομεν.

31 Μαρτίου, Τετάρτη

Νέαι ἤτται.— Πιέσεις διὰ συμμετοχὴν μου. Ἀγὼν μου ὅπως ἀποφύγω.— Βράδυ λογαριασμοί. Δὲν βγαίνομεν πέρα.

Α Π Ρ Ι Λ Ι Ο Σ 1921

1 Ἀπριλίου, Πέμπτη

Διορισμὸς Β. Δούσμανη καὶ Ξ. Στρατηγοῦ εἰς τὸ Ἐπιτελεῖον. Ὡστε ἐτελείωσε μὲ τὰς ἐπ' ἐμοῦ πιέσεις. Κοινὴ γνώμη, καθὼς μοῦ λέγουν πολλοί, μὲ ζητεῖ. Ἀλήθεια ἄρα γε;— Βράδυ Βάλβης. Ἀτέρμων διήγησις.— Τηλεγραφοῦμεν μαμαῶς δι' ἔλευσίν της.

2 Ἀπριλίου, Παρασκευὴ

Ἠσυχάζω.— Βράδυ Βάλβης.

3 Ἀπριλίου, Σάββατον - 4 Ἀπριλίου, Κυριακὴ - 5 Ἀπριλίου, Δευτέρα

Ταξίδι εἰς Κύμην μὲ Ροῦσσον καὶ ἐξαδέλφους.— Λυποῦμαι διότι ἄφησα μόνην τὴν Λέλαν.— Τρικυμία. Κυριακὴν ἀποβιβαζόμεθα Λιανὴν Ἀμμον.— Ἀπόγευμα Πλάτανα. Ἐνορία. Κύμη.— Βροχή.— Νύκτα σκέψις Λέλας νὰ ἐπιστρέψω.— Δευτέρα πρῶτ' ἐπιστρέφομεν δι' αὐτοκινήτου. Βρέχει. Φθάνομεν Χαλκίδα. Ἐπιστρέφομεν Ἀθήνας.— Ὑβρεις «Νέας Ἑλλάδος». Διαμαρτυρίαι «Πρωτευούσης». Δίδω ἀπάντησιν εἰς «Νέαν Ἡμέραν»².— Ἐρχεται μαμά.

1. Ὁ Ξενοφῶν Στρατηγός.

2. Βλέπε τὴν ἐπιστολὴν τοῦ I. Μεταξᾶ στὸ Παράρτημα ἀριθ. 10. Οἱ Ἐφημε-